

Інститут
історії України НАН України
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК

**Пам'ятки історії та культури
України
Каталог-довідник**

Зошит 3

**Каталог-довідник пам'яток
історії та культури України:
м. Севастополь**

**Київ
2008**

Інститут історії України Національної Академії наук України
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 12 від 23 грудня 2008 р.)

Рецензенти:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук
Терпиловський Р.В., професор, доктор історичних наук

Редакційна колегія проекту:

Смолій В.А., академік; Горбик В.О., доктор історичних наук;
Пархоменко М.Т., Титова О.М., кандидат історичних наук;
Толочко П.П., академік; Тронько П.Т., академік

Редакційна колегія Зошиту 3:

Горбик В.О., Грабар О.Ю., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І.,
Суханова І.Ю., Титова О.М., Шавшин В.Г.

П 38 **Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Грабар О.Ю., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Шавшин В.Г. – К., 2008. – 78 с.**

Робочий зошит № 3 є результатом дослідницького пошуку колективу авторів у межах проекту «Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник» і містить довідкові матеріали щодо об'єктів культурної спадщини м. Севастополь – як узятих на сьогодні на державний облік, так і щойновиявлених. Каталог-довідник пам'яток історії та культури м. Севастополь впорядкований за адміністративно-територіальним принципом.

Видання розраховане для спеціалістів із охорони культурної спадщини, вчених-пам'ятокознавців, істориків, мистецтвознавців, музейних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями вивчення, збереження й охорони культурної спадщини України.

ISBN 978-966-8999-05-5

Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

© Інститут історії України
НАН України
© Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури
© Центр пам'ятокознавства
НАН України і УТОПІК

ISBN 978-966-8999-05-5

СЕВАСТОПОЛЬ (коротка історико-пам'яткознавча довідка)

Севастополь – місто загальнодержавного значення центрального підпорядкування, база Військово-Морських Сил України, місце базування Чорноморського флоту Російської Федерації (до 2017 р.). Місто знаходиться у південно-західній частині Кримського півострову. Севастополь – морський порт, промисловий, науковий і культурний центр України. Місто стало всесвітньовідомим завдяки своїй унікальній історії, героїчному минулому, багатій історико-культурній спадщині. Неповторний вигляд місту надають мальовничі бухти і вузькі балки, пагорби і невеликі гори, вкриті лісами, долини і степ. Найбільша, Севастопольська бухта, ділить місто на дві частини – Північну і Південну сторони. Севастопольська бухта – одна з найкрасивіших гаваней в Європі.

На території Севастопольського регіону – 4 адміністративних райони: Балаклавський, Гагарінський, Ленінський і Нахімовський. В межах районів – три міста: Севастополь, Балаклава, Інкерман, одне селище міського типу – Кача, 45 сільських населених пунктів. Населення – 400 тис. чоловік.

Місто виникло в 1783 р., одразу після приєднання Криму до Російської імперії. Створений як військово-морська база, Севастополь в 1804 р. став головним військовим портом Чорноморського флоту, а через п'ять років – військовою фортецею, про що нагадують Костянтинівська і Михайлівська батареї. Назва *Севастополь* означає «величний», «гідний поклоніння», і місто всією історією підтвердило це символічне ім'я.

Історія Севастополя відображена в 2073 (станом на 01.01.2008 р.) пам'ятках історії та культури (з урахуванням внутрішньо-комплексних об'єктів).

Культурна спадщина представлена археологічними та історичними пам'ятками від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу, середньовічними та новітнього періоду, об'єктами військово-технічного і фортифікаційного мистецтва радянського періоду.

Унікальною пам'яткою античності і середньовіччя є Національний заповідник «Херсонес Таврійський» з фі-

Від редколегії

У каталозі використані матеріали робочої групи з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України по м. Севастополь (секретар робочої групи – Шавшин В. Г.): макет тому «Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь» (К., 1991), Словник памятников истории и культуры г. Севастополь (рукопис), праці та публікації, присвячені дослідженню історико-культурного надбання міста-героя Севастополя: «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987), «Севастополь. Энциклопедический справочник» (Севастополь, 2000), довідковий матеріал з історії Севастополя.

СЕВАСТОПОЛЬ

(коротка історико-пам'яткознавча довідка)

Севастополь – місто загальнодержавного значення центрального підпорядкування, база Військово-Морських Сил України, місце базування Чорноморського флоту Російської Федерації (до 2017 р.). Місто знаходиться у південно-західній частині Кримського півострову. Севастополь – морський порт, промисловий, науковий і культурний центр України. Місто стало всесвітньовідомим завдяки своїй унікальній історії, героїчному минулому, багатій історико-культурній спадщині. Неповторний вигляд місту надають мальовничі бухти і вузькі балки, пагорби і невеликі гори, вкриті лісами, долини і степ. Найбільша, Севастопольська бухта, ділить місто на дві частини – Північну і Південну сторони. Севастопольська бухта – одна з найкрасивіших гаваней в Європі.

На території Севастопольського регіону – 4 адміністративних райони: Балаклавський, Гагарінський, Ленінський і Нахімовський. В межах районів – три міста: Севастополь, Балаклава, Інкерман, одне селище міського типу – Кача, 45 сільських населених пунктів. Населення – 400 тис. чоловік.

Місто виникло в 1783 р., одразу після приєднання Криму до Російської імперії. Створений як військово-морська база, Севастополь в 1804 р. став головним військовим портом Чорноморського флоту, а через п'ять років – військовою фортецею, про що нагадують Костянтинівська і Михайлівська батареї. Назва *Севастополь* означає «величний», «гідний поклоніння», і місто всією історією підтвердило це символічне ім'я.

Історія Севастополя відображена в 2073 (станом на 01.01.2008 р.) пам'ятках історії та культури (з урахуванням внутрішньо-комплексних об'єктів).

Культурна спадщина представлена археологічними та історичними пам'ятками від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу, середньовічними та новітнього періоду, об'єктами військово-технічного і фортифікаційного мистецтва радянського періоду.

Унікальною пам'яткою античності і середньовіччя є Національний заповідник «Херсонес Таврійський» з фі-

Від редколегії

У каталозі використані матеріали робочої групи з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України по м. Севастополь (секретар робочої групи – Шавшин В. Г.): макет тому «Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь» (К., 1991), Словник памятников истории и культуры г. Севастополь (рукопис), праці та публікації, присвячені дослідженню історико-культурного надбання міста-героя Севастополя: «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987), «Севастополь. Энциклопедический справочник» (Севастополь, 2000), довідковий матеріал з історії Севастополя.

ліями «Фортеця Чембало», «Фортеця Каламіта», «Гераклейські клери», створений за Постановою Ради Міністрів УРСР від 31.01.1978 за № 77. Херсонес, заснований в кінці 6 ст. до н. е. колоністами з давньогрецьких полісів, невдовзі перетворився у великий рабовласницький поліс з демократичною формою правління, який вражає своєю історією та культурою.

Особливу цінність являють пам'ятки Херсонеської хори — землегосподарської округи на Гераклейському півострові. Вона складається з мережі земельних ділянок, відокремлених одна від одної кам'яними стінами і наскрізними прямими дорогами. Тут виявлено понад 400 ділянок площею від 15-17 до 26-30 га. На них збереглися агротехнічні споруди (виноградний плантаж, тераси), сільські садиби, виноробні. Майже цілковите знищення сучасною забудовою сільськогосподарських округ інших давньогрецьких міст зробило своєрідним еталоном унікальну за станом збереження хору Херсонеса. В майбутньому тут буде створений археологічний парк.

Херсонес Таврійський – яскрава пам'ятка містобудівного мистецтва. У місті було чітко планування вулиць, площ, кварталів. У центрі розташована площа-агора, де проходили всі громадські заходи, релігійні свята, вирішувалися важливі питання життєдіяльності полісу. Недалеко від агори знаходився акрополь (кремль). В районі акрополя і агори розміщувалися громадські споруди і храми, статуї богів і почесних громадян міста. У Херсонесі збереглися колони найбільшої в Криму базиліки, руїни монетного двору, громадські бані – терми, античний театр на три тисячі глядачів, водогін. У музеї зберігаються шедеври античного фрескового розпису, живопису, скульптури, фрагменти архітектурних споруд, мозаїки, предмети побуту, велика епіграфічна колекція давньогрецьких і латинських написів, за допомогою яких можна реконструювати історію Херсонесу і всього Криму. Перлиною епіграфіки Північного Причорномор'я є вирізблена на мармуровій плиті громадянська Присяга херсонеситів, прийнята в кінці 4 – на початку 3 ст. до н.е. Її текст відтворює події, пов'язані із гострою політичною боротьбою і встановленням демократичного строю в Херсонесі.

Навколо міста були споруджені оборонні мури з круглими і прямокутними вежами і масивними брамами. В південно-західній частині Херсонесу збереглися рештки оборонних укріплень, вежа Зевса, ворота кін. IV–III ст. до н. е., які є зразком фортифікаційної архітектури. В економіці Херсонеса значне місце посідали землеробство, виноградарство, ремесло, торгівля. В 60-і роки I ст. до н. е. Херсонес став опорним пунктом Римської імперії в Криму, пізніше – Візантії. В середні віки – це великий торговельний і політичний центр, відомий під назвами Херсон, Корсунь, який підтримував тісні стосунки з Київською Руссю. До наших днів збереглися руїни християнських базилік, житлові будинки, ремісничі майстерні. В 1861 р. на місці середньовічного храму в пам'ять про хрещення в Херсонесі київського князя Володимира було закладено

Володимирський собор, пошкоджений в роки Другої світової війни. В 2001 р. закінчена відбудова собору, у 2004 р. — внутрішні реставраційні роботи.

Систематичні археологічні розкопки в Херсонесі проводяться з 1827 р. Національний заповідник «Херсонес Таврійський» – унікальний комплекс пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки. Його внесено до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Балаклава, якій виповнилося 2500 років, розташована в невеликій, зручній бухті, майже непомітній зі сторони моря. Її історія творилася протягом тисячоліть різними народами, які залишили помітний слід в колекції світових культурних цінностей. Тут знаходилися поселення таврів, в VII–VI ст. до н.е. жили греки, які назвали Балаклавську бухту – Сьюболон-Лимне («бухта символів»), дислокувалися війська римлян. Незвичний природний ландшафт, мальовничі краєвиди притягували мандрівників, надихали істориків і поетів. Про Балаклаву писали давньогрецький географ Страбон, античні автори Пліній Старший, Птоломей, Арріан, Гомер у знаменитій «Одисеї».

У 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генузької фортеці, яка живописно стоїть на Східному мису. В 1475 р. Балаклаву захопили турки, перейменувавши містечко на Балак-юве, яке трансформувалося в сучасну назву. Під час Кримської війни 1853–1856 років Балаклава була базою англійського флоту, місто стало головною штаб-квартирою британської армії. Збереглася набережна, ділянка залізниці, побудована англійцями в 1853 р., Георгіївський монастир, де діяв телеграф, дві англійські гармати.

На початку XX ст. Балаклава перетворилася у популярний російський курорт, з другої половини XX ст. – це закрите місто, де розміщувалася база підводних човнів Чорноморського флоту СРСР. В результаті демілітаризації внаслідок розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України, зміни статусу регіону після виведення з нього воїнських формувань змінилося сучасне становище міста, яке перетворюється у курорт з широкою панорамою пам'яток всіх епох і періодів. У західному гірському масиві Балаклавської бухти розташовані пам'ятки військово-технічного і фортифікаційного мистецтва радянського періоду (1957–1961 роки) – підземний завод з ремонту підводних човнів, арсенал – підземне ядерне сховище і командний пункт Чорноморського флоту. Тепер тут музей.

До складу Севастополя входить місто Інкерман, що означає «печерна фортеця». В Інкермані знаходяться унікальні пам'ятки археології, історії і містобудування – залишки середньовічної фортеці Каламіта VI ст., Інкерманський монастир VIII – XV ст. В період середньовіччя тут знаходився розвинутий чернечий центр – Інкерманський Афон з десятками церков і скитів. До середньовічного комплексу входить понад 350 штучних печер, залишки середньовічного поселення. В 1991 р. відновився чоловічий монастир св. Климента, головний храм якого – базиліка св. Климента.

Севастополь цікавий не лише своїми античними і середньовічними об'єктами, але й пам'ятками XIX ст. Місто здобуло славу «Російської Трої»

під час 349-денної оборони в ході Кримської війни 1853–1856 років. До 1905 р., коли відзначався ювілей оборони міста, Севастополь перетворився у місто-пам'ятку, музей під відкритим небом. До меморіального комплексу, присвяченого захисникам міста в 1854 – 1855 роках, увійшли Малахов курган, Історичний бульвар, де тривали найбільш жорстокі бої, пам'ятні знаки, встановлені на місцях розташування батарей, бастіонів, оборонних споруд, відновлені підземно-мінні галереї, панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» (художник Ф. Рубо). Візитною карткою Севастополя став Пам'ятник затопленим в 1854 – 1855 роках кораблям, які перегородили вхід на рейд іноземному флоту. Пам'ятник споруджений до 50-річчя першої оборони міста за проектом скульптора А. Адамсона, архітектора В. Фельдмана, за участі воєнного інженера О. Енберга.

Братське кладовище захисників Севастополя 1854–1855 років, на якому поховані близько 50 тис. російських воїнів – генералів, офіцерів, нижніх чинів – унікальний меморіальний комплекс. Усипальнею керівників оборони Севастополя – адміралів В. Корнилова, П. Нахімова, В. Істоміна – став Володимирський собор, розташований у центрі міста.

У роки II Світової війни Севастополь вдруге повторив свій героїчний подвиг. У 1941–1942 роках протягом восьми місяців захисники міста, воїни і моряки, відрізані від Великої землі, утримували місто від німецьких військ. Подвиг захисників і визволителів відзначений присвоєнням Севастополю звання «Місто-герой». На честь цієї події на мису Кришталевий споруджений 40-метровий обеліск.

У Севастополі та його околицях знаходяться пам'ятки історії іноземних держав – Великої Британії, Італії, Франції – учасниць Кримської війни. В 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції збудований перший міжнародний пам'ятник-монумент на знак примирення народів. В 1993 р. споруджений Британський меморіальний комплекс, найбільший за межами Великої Британії, в 2004 р. на кошти італійського уряду – пам'ятник воїнам-сардинцям, які загинули під час Кримської війни.

У Севастополі є 53 музеї на громадських засадах, у тому числі 33 знаходяться на державному обліку. В 1869 р. створений Музей Чорноморського флоту, в 1897 р. при Севастопольській біологічній станції відкритий Акваріум і Музеї чорноморсько-середземноморської флори і фауни. Понад 8 тис. унікальних творів західноєвропейського, російського і українського мистецтва XVI–XX ст. експонують і зберігає художній музей ім. М. П. Крошицького. Понад 120 тис. експонатів, які розкривають історію Севастополя з 1783 р. до сьогодні, відображають історію створення і розвиток Чорноморського флоту і Військово-морських Сил України, зберігаються у Музеї героїчної оборони і визволення Севастополя.

Історія легендарного міста-героя Севастополя з його мальовничими краєвидами, культура різних народів, які залишили свій слід на його стародавній землі у всій різноманітності і багатогранності, знайшли відображення у пам'ятках – німих свідках історичного минулого.

КАТАЛОГ-ДОВІДНИК ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

м. СЕВАСТОПОЛЬ

Адмірала Володимирського вул. Між №20-22. Фортифікаційна споруда, в якій розміщувалися командні пункти берегової оборони Чорноморського флоту і Приморської армії, 1941–42 рр., мем. дошки (2) 1966, арх. Пушкарьов І. (іст.).

Адмірала Макарова вул. Комплекс кварталів (4) житлової забудови, 1930 – 50-і рр., арх. Уразов А., Ландишев, Шеффер А. (архіт.).

Аполлонова балка, кін. 19 – поч. 20 ст. (містобуд.): Акведук, серед. 19 ст., інж. Уптон Д. (архіт.).

Бастіонна вул., № 11. Особняк, 1913, модерн (архіт.).

Блюхера вул. Пам'ятник радянському військовому діячу, маршалу Радянського Союзу Блюхеру В. К., 1973, ск. Митькова О., арх. Гладков О., Кузьминський Г., граніт (мист.).

Будищева вул. Квартал офіцерських казарм 49-го Брестського полку, 1890, офіцерських флігелів, 1910 – 14, модерн, відн. 1927, відн. 1949 – 50 (архіт.).

Вакуленчука вул. Форт Літер «А-5», 1903-06 (архіт.): Пам'ятне місце страти революціонерів Липинського А., Ковальського К. з 49 піхотного Брестського полку, 1907 (іст.); Пам'ятне місце розташування командного пункту 1-го гвардійського артилерійського дивізіона берегової оборони флоту під командуванням майора Радовського К. М., 1941 – 42, пам. знак (2), 1967, авт. Назаренко В. (іст.); Пам'ятник Герою Соціалістичної Праці, лауреату Державних премій СРСР (1948, 1952), міністру радіотехнічної промисловості СРСР (1954 – 57), голові Державного комітету Ради Міністрів СРСР з радіоелектроніки (1957 – 65) Калмикову В. Д., 1979, ск. Сухая А., худ. Белицький І. (мист.).

Велика Морська вул., кін. 18 ст. Квартал житлової забудови вулиць Велика Морська, Генерала Петрова, Одеська, Патриса Лумумби, 1950-і рр. (архіт., містобуд., іст.); **№ 2.** Житлові будинки, 1950 – 52, арх. Сдобняков М., Стамо Є. (архіт.); **№3.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Сдобняков М., Самбурова І. (архіт.); **№ 4.** Житловий будинок, арх. Поляков Л., Стамо Є., Данилюк Н. (архіт.); **№ 6.** Житловий будинок, арх. Поляков Л., Стамо Є., Данилюк Н. (архіт.); **№ 8.** Будинок, 1950 – 52, в якому проживав відомий севастопольський композитор, народний артист УРСР (1965), заслужений діяч мистецтв РСФРР (1953), начальник і художній керівник Ансамблю пісні і танцю ЧЧФ (1950 – 74) Боголепов Б. В., 1952 – 91, мем. дошка 1996, ск. Чиж С.,

худ. Даниленко Н. (архіт., іст.); №10. Будинок, 1950 – 53, арх. Мелик-Парсаданов В., в якому проживав Конишев І. К. (архіт., іст.); № 11. Караїмська кенаса, 1896 – 1908, неоренесанс з елементами класицизму, рек. 1953, арх. Бобков А., в якій працювала підпільна радянська радіостанція, 1941 – 42 (архіт., іст.); № 13. Кінотеатр «Победа», 1950, арх. Іванов А., Траутман Ю., використані класицистичні форми (архіт.); № 14, 16, 18. Комплекс житлових будинків, 1949 – 50, арх. Мелик-Парсаданов В. (архіт.); № 15, 17, 19. Комплекс житлових будинків, 1950 – 52 рр., арх. Зимарев Ю., Ставинський Є., Омеляненко Н. (архіт.); № 20, 24, 28. Комплекс житлових будинків, 1950, арх. Сдобняков М., Швабауер Г., Соколова Л. (архіт.); № 21. Головоштамт, 1912, модерн, де працювали зв'язківці, учасники оборони міста 1941 – 42, мем. дошка 1974 (архіт., іст.); № 25, 27, 29, 31, 33, 34, 40. Комплекс житлових будинків, 1950 – 52, арх. Зимарев Ю., Ставинський Є. (архіт.); № 30. Житловий будинок, 1913, арх. Макеев С., неокласицизм, елементи бароко і модерну, відбуд. 1952, арх. Соколова Л. (архіт.); №32. Житлові будинки, 1952, арх.Соколова Л. (архіт.); № 35, 41, 46, 48. Комплекс житлових будинків, 1950 – 53, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А. (архіт.); № 36. Покровський собор, 1892 – 1905, арх. Фельдман В., в стилістиці московсько-ярославського цегляного зодчества 16 – 17 ст., 1987 р. виявлено фрагмент розпису в північному нефі (архіт., мист.); Братська могила радянських воїнів і мирних громадян 1941–42, пам. 1945 (іст.); № 43. Житловий будинок, 1951, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А., класицизм (архіт.); № 44. Житловий будинок, 1953 – 55, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А., форми пізнього класицизму (архіт.); № 48, 50, 52. Комплекс житлових будинків, 1933, арх. Врангель М., класицизм, відбуд. 1950 – 53, арх. Уразов А., Хабенський А., двох'ярусна колонна напівротонда; №50. – арх. Фомін І. (архіт.); Пам'ятне місце розстрілу демонстрації французьких моряків лінійних кораблів «Франс» і «Жан Бар», квітень 1919, мем. дошка 1957, рек. 1965 (іст.); Пам'ятник радянському військовому діячу, Герою Радянського Союзу (1945), адміралу флота Радянського Союзу (1945–56), віце-адміралу (з 1956) Кузнецову М. Г., 2000, ск. Гордєєв В., арх. Ленчик В. (мист., іст.); Таврійські сходи, 1950-і рр., арх. Ткаченко, Швабауер Г., 1970-і рр., арх. Артюхов В. (архіт.); Штольні, де був розташований міський комітет оборони 1941 – 42, мем. дошка 1954 (іст.);

Вокзальна пл. Будинок залізничного вокзалу, кін. 19 ст. (архіт.); Пам'ятне місце відправки на фронт 1-го Севастопольського полку, 1919, мем. дошка 1969 (іст.).

Вороніна вул., № 47. Особняк, кін.19 ст., відн. 1954, неокласицизм (архіт.).

Гагарина просп., № 11. Будинок 1960-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського

Союзу (1945), заслужений військовий льотчик, полковник Павловський І. М. (іст.).

Генерала Острякова просп. Пам'ятник авіаторам ВПС Чорноморського флоту, 1981, арх. Раду М., Фортуна М., ск. Канашин Ю., інж. Панфіл В. (іст., архіт.); № 218. Дот № 31 – пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42 (іст.); № 224. Будинок 1980-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу (1945) Колодін А. І. (іст.).

Генерала Петрова, Одеська, Партизанська вул. Квартал житлових будинків, 1951 – 54 (з використанням форм класицистичної архітектури), арх. Кумпан П., Швабауер Г. (архіт.).

Героїв Севастополя вул., поч. 19 ст. (архіт., містобуд., іст.). Будинок навчального загону флоту 1-ї пол. 19 ст., в якому знаходилася перша Севастопольська рада робітничих, солдатських і матроських депутатів, 1905, штаб Чорноморського революційного полку, листопад 1917 – 18, формувалися червоногвардійські загони, 1917 – 18, 7-а бригада морської піхоти, 1941, мем. дошки 1946, 1957 (іст.); Пам'ятне місце, пов'язане із збройним повстанням на флоті під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта, листопад 1905, пам. 1955, ск. Бедниченко Н., арх. Петропавловський В. (іст., мист.); Будинок правління Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПТ), 1865 – 66, пізній класицизм, відбуд. 1946 – 48 (архіт.); Лазаревські казарми, кін. 1830 – поч. 1840-х рр. (архіт., іст.); Корпус А (архіт., іст.); Корпус Б (архіт., іст.); Корпус В (архіт., іст.); Корпус Г (архіт., іст.); Корпус Д (архіт., іст.); Корпус Є (архіт., іст.); Корпус Ж (архіт., іст.); Корпус З (архіт., іст.); Корпус І (архіт., іст.); Севастопольське виробниче об'єднання «Морський завод ім. С. Орджонікідзе» (архіт., іст.); Пам'ятник робітникам заводу, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1967, худ. Криуленко В. (іст.); Меморіальна стіна на честь робітників Морського заводу, які загинули у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 45, 1967, худ. Криуленко В. (іст.); Монумент робітнику, 1975, ск. Силиньш О., Резевська Л., Залькалне П., арх. Озолинь А., Берзинь А., Гундарс М. (мист.); Виробничий корпус, 1842 – 43 (іст.); Будинок цеху № 18, де працював Герой Соціалістичної Праці (1966), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (1968) Табачний Г. М. (іст.); Пам'ятне місце закладки першого броньованого крейсера ЧФ «Очаков», 27 лютого 1901, мем. дошка 1975 (іст.); Пам'ятне місце стоянки болгарського крейсера «Надежда», 1918, мем. дошка 1968 (іст.); Пам'ятне місце селища, де жив учасник оборони Севастополя 1854 – 55, квартирмейстер 30-го флотського екіпажа (з 1855), матрос Кошка П. М., пам. знак 1956 (іст.); Пам'ятник учаснику оборони Севастополя 1854 – 55, квартирмейстеру 30-го флотського екіпажа (з 1855), матросу Кошці П. М.,

1956, ск. брати Кейдук В. і Й., арх. Петропавловський В. (мист.); Пам'ятне місце страти одного з керівників повстання матросів на панцирнику «Князь Потемкин-Таврический» унтер-офіцера Матюшенка А.М., 1907, мем. дошка 1967, авт. Солдатов В. (іст.); **перехрестя з вул. Брестська**. Пам'ятник підводникам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1983, ск. Чиж С., арх. Шеффер А., Баглей А., рек. мем. дошка 2000 (мист.); **№13**. Будинок, в якому проходили засідання перших організацій РКП(б) і РКСМ Морського заводу, 1920 – 21, мем. дошка 1960 (іст.); **№15**. Школа, де навчався контр-адмірал (з 1943), двічі Герой Радянського Союзу (1937, 1940), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (з 1979) Папанін І. Д., 1903 – 07, мем. дошка 1954; Пам'ятне місце дислокації резервних військ російської армії, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Вейзен О. (іст., мист.); Меморіальний комплекс «**Малахов курган**» (архіт., іст.); Братська могила російських і французьких воїнів, 1854 – 55, пам. 1855, 1870, відновл. 1960, арх. Шеффер А. (іст.); Оборонна вежа Корнілівського бастиону, 1854 – 55, пам. 1905, рек. 1955– 57, арх. Белькович Ю., інж. Філімонов А., рест. 1962 – 63, арх. Бурдін М., інж. Храмов Л. З 1956 у вежі – музей (архіт., іст.); Пам'ятник одному з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальнику штаба Чорноморського флоту, віце-адміралу Корнілову В. О., 1983, ск. Вронський М., арх. Гнездилов В. (мист.); Пам'ятне місце батареї на гласисі, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 17 Сенявина, 1854–55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 18 Панфірова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 28 Станіславського, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 44 Житкова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 74 Ємельянова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А., (іст.); Пам'ятне місце батареї № 84 Нікіфорова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 124 Геннеріха 1854 – 55, пам. 1905, арх. Вейзен О. (іст., мист.); Пам'ятне місце батареї № 127, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце протиштурмової батареї, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце смертельного поранення одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальника штабу Чорноморського флоту, віце-

адмірала Корнілова В. О., 1854, пам. знак 1854, пам. 1905, арх. Вейзен О., рек. 1959-х рр. (іст.); Пам'ятне місце смертельного поранення одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, командуючого ескадрою ЧФ, адмірала Нахімова П. С., 1855, пам. 1905 (не зберігся), пам. 1957, арх. Вейзен О. (іст.); Пропілеї, 1905, арх. Вейзен О., реставрація 1954, арх. Петропавловський В. (архіт.); Пам'ятне місце головної лінії оборони міста (1-й і 3-й бастіони), 1854 – 55, пам. 1905, (іст., мист.); Пам'ятне місце батареї № 111 4-го окремого артилерійського дивізіону берегової оборони ЧФ, капітан-лейтенанта Матюхіна О. П., 1941 – 42, пам. 1958 (іст.); Пам'ятник радянським воїнам 8-ї повітряної армії, 1944, інж. Корольов В., рек. 1994 (іст., мист.).

Героїв Сталінграду пр-т. Садиба земельної ділянки №10 (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Гоголя вул., № 6. Житловий будинок, 1952, арх. Сдобняков Н., класицистичні форми (архіт.); **№ 8.** Житловий будинок, 1951, арх. Сдобняков Н., класицистичні форми (архіт.); **№ 12 – 14.** Будинок суднобудівельного технікуму, 1950–ті рр., арх. Митник Б., архітектурні мотиви класицизму і ренесансу (архіт.); **№27.** Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст., класицизм з елементами неоренесансу (архіт.); **№ 42.** Будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941–42 Ігнатович Є. А. (іст.).

Голуба бухта. Братська могила радянських воїнів 35-ї берегової батареї 1941 – 42, пам. 1963, арх. Шеффер А. (іст.); Пам'ятне місце розташування 35-ї берегової батареї 1941 – 42, пам. 1969 (іст.); Пам'ятник радянським і німецьким воїнам, загиблим в роки Другої світової війни, 1995, арх. Кузьминський Г. (мист.).

Горпищенка вул., № 47. Будинок, в якому проживав Герой Радянського Союзу (1954) Яцуненко І. К., 1956–83, мем. дошка, 2002, ск. Суханов В. (іст.); Пам'ятник учаснику оборони Севастополя 1941 – 42, командир 1-го Севастопольського полку морської піхоти, потім 8-ї бригади морської піхоти ЧФ (2-го формування) Горпищенку П. П., 1971, ск. Сухая А., Арєф'єв С. (мист.).

Горького вул. Сквер. Бронзове погруддя контр-адмірала (з 1943), двічі Героя Радянського Союзу (1937, 1940), Почесного громадянина міста-героя Севастополя (з 1979), видатного полярника, уродженця Севастополя Папаніна І. Д., 1954, ск. Вучетич Є., арх. Артамонов В., Артюхов В. (мист.).

Госпітальний спуск. Пам'ятник медикам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1968, ск. Чиж С., худ. Белицький І. (мист.).

Древня вул., 1. Національний заповідник «Херсонес-Таврійський» – ранній залізний вік, середньовіччя (археол., іст., архіт., містобуд., мист.): 1. Антична фортечна стіна на північній ділянці – ранній залізний вік (археол.); 2. Античні та візантійські куртини I-V, башти I-V, рів та протейхізма на північно-західній ділянці міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 3. Візантійська хрестоподібна церква на акрополі – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 4. Античні та візантійські куртина XIII та південна стіна – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 5. Антична та візантійська башта XIV – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 6. Античні та візантійські куртина XVI, міська брама, протейхізма та фортифікаційна хвіртка – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 7. Антична будівля біля куртини XVI («Казарма») – ранній залізний вік (археол.); 8. Античні склепи №№ 1013, 1014 – ранній залізний вік (археол.); 9. Античний склеп № 1012 – ранній залізний вік (археол.); 10. Античні та візантійські башти XV-XV – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 11. Антична та візантійська куртина XVII, ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 12. Антична та візантійська башта XVI – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 13. Антична та візантійська куртина XIX – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 14. Античні та візантійські куртина XX та башта XVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 15. Антична та візантійська башта XVII («Башта Зенона») – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 16. Античні та візантійські башта XIX та куртина XVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 17. Античні та візантійські башти XX та XXI ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 18. Антична та візантійська башта XXII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 19. Античні та візантійські башти та брама приморської ділянки міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 20. Антична та візантійська цитадель – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 21. Античні терми в цитаделі – ранній залізний вік (археол.); 22. Антична будівля в цитаделі – ранній залізний вік (археол.); 23. Античні та візантійські захисні споруди східного району міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 24. Антична та візантійська куртина XXVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 25. Візантійська церква («Базиліка на горі») – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 26. Візантійська хрестоподібна церква на акрополі – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 27. Візан-

тійська церква на акрополі («Базиліка 1861 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 28. Візантійська церква («Східна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 29. Візантійська каплиця № 17 на головній вулиці – розвинуте середньовіччя (археол.); 30. Візантійська церква («Базиліка Крузе») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 31. Візантійська шестистовпна церква – розвинуте середньовіччя (археол.); 32. Візантійська церква («Уваровська базиліка») з оточуючими приміщеннями – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 33. Візантійський баптистерій – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 34. Візантійська підземна церква – мавзолей – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 35. Візантійська церква («Базиліка 1935 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 36. Візантійська церква («Базиліка 1889 р.» або «Базиліка в базиліці») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 37. Візантійська церква («Храм на склепіннях») – розвинуте середньовіччя (археол.); 38. Візантійська церква («Храм з ковчегом») – розвинуте середньовіччя (археол.); 39. Візантійська напівпечерна церква на Дівочій гірці – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 40. Візантійська церква («Базиліка 1932 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 41. Візантійська церква («Храм з аркосоліями») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 42. Візантійська церква («Заміський храм») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 43. Візантійська церква на Дівочій гірці – розвинуте середньовіччя (археол.); 44. Візантійська церква («Північна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 45. Візантійська церква («Західна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 46. Античний та візантійський могильник в Карантинній балці – ранній залізний вік, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 47. Античний театр – ранній залізний вік (археол.); 48. Античний монетний двір – ранній залізний вік (археол.); 49. Античний господарський комплекс («Будинок рибопромисловця») – ранній залізний вік (археол.); 50. Античний будинок («Будинок винороба») – ранній залізний вік (археол.); 51. Античний будинок («Будинок фарбувальника тканин») – ранній залізний вік (археол.); 52. Античний будинок на головній вулиці – ранній залізний вік (археол.); 53. Візантійський будинок на головній вулиці – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 54. Античний будинок в західному районі міста – ранній залізний вік (археол.); 55. Візантійські будинки в північному районі – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 56. Візантійська п'ятиапсидна церква на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 57. Візантійська каплиця з аркосоліями на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 58. Античні міське водосховище та терми біля куртини 13 – ранній залізний вік (археол.); 59. Античний некрополь в Пісочній бухті – ранній залізний вік

(археол.); 60. Античний гончарний центр («Керамік») – ранній залізний вік (археол.); 61. Візантійська трьохапсидна церква на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 62. Візантійська лазня на північній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 63. Візантійська чотириохапсидна церква – розвинуте середньовіччя (археол.); 64. Візантійська хрестоподібна церква («Храм 1895 р.») – розвинуте середньовіччя (археол.); 65. Візантійські житлові та господарські споруди біля міського водосховища – розвинуте середньовіччя (археол.); 66. Візантійська цистерна на головній міській площі – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 67. Античні та візантійські житлові, господарські та культові споруди міських кварталів – ранній залізний вік, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). **Монастир Херсонеський, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст.** (архіт.): Володимирський собор, 1861-91, візантійський стиль, проект арх. Грімма Д. І., керівники будівництва арх. Арнольд М., Безобразов, Вяткін К., Тарасов Н., Чагин, інж. Губонін П., розписи виконували художники: акад. Корзухін А., Майков І., Малишев І., проф. Нефф В., акад. Рисс П., реставр. Молокін І. (архіт., іст., мист.); Корпус настоятеля, 1864, арх. Вяткін К., неороманський стиль (архіт.); Трапезна, 1914, арх. Мелашко А., неороманський стиль (архіт.); Церква семи святих мучеників херсонеських, 1861, арх. Вяткін К., форми давньоруського зодчества, реставр. 1971-82, інж. Фролов С. (архіт.); Берегові батареї №12, 13 1889–93 (іст.); Колокол сигнальний 1776, встановлений 1852, 1913 (іст.); Маяк 1818 (архіт.); Могила вченого–археолога, завідувача розкопками Херсонеса (з 1892), члена Імператорської археологічної комісії (з 1891), ініціатора створення на території Херсонеса музею «Склад місцевих старожитностей Імператорської археологічної комісії» Косцюшка–Валюжинича К. К., 1907, пам. 1908 (іст.)

2-а Bastiонна вул. Сквер. Пам'ятне місце 2-го бастіону, 1854 – 55, пам. - обеліск з фонтаном 1904 – 06, арх. Вейзен О., Долін Г., ск. Єранцев Ф., відбуд. 1950 – 60-і рр. (іст.)

Дибенка вул. Пам'ятник вихованцям Чорноморського вищого військово-морського училища ім. Нахімова, загиблим у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 45, 1966, автор Денисов Г.

Єрошенка вул., № 6. Будинок, 1960-і рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу Белкін А. Н. (іст.); Пам'ятник водолазам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1965, автор Клидзіо Н. (мист.); Пам'ятник князю Володимирі, 1994, ск. Кликов В. (мист.)

Жовтневої революції просп., № 53. Будинок 1970-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу (1945) Єсауленко М. С. (іст.); **№ 56-а.** Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Со-

юзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу (1946) Неустроєв С. А., мем. дошка 1998; Братська могила особового складу 36-х авіамайстерень ВПС ЧФ, 1942, пам. 1944, арх. Кузьминський Г. (іст.); Пам'ятник видатному українському поету і прозаїку, художнику Шевченку Т. Г., 2003, ск. батько і син Одрехівські, арх. Г. Григор'янц (мист.); Садиба ділянки № 91 (з виноградником), кін. 4 – 2 ст. до н. е. (археол.); Садиби сільськогосподарські та земельні ділянки (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Історичний бульвар. Меморіальний комплекс «Історичний бульвар». Серед. 19 – поч. 20 ст. (іст., архіт., мист.): Будівля панорами «Оборона Севастополя 1854 – 55», 1902 – 05, арх. Фельдман В., інж. Енберг О. (архіт.); Панорама «Оборона Севастополя 1854 – 55», 1904, худ. Рубо Ф. (мист.); Пам'ятник видатному російському військовому інженеру, генерал-ад'ютанту, начальнику інженерів Севастопольського гарнізону, герою оборони Севастополя 1854 – 55 Тотлебену Е. І., 1909, худ. Більдерлінг О., ск. Шредер І., рек. 1945 (мист.); Пам'ятне місце батареї №20 Шихматова, 1854–55. пам. 1905, інж. Енберг О. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 23 Лазарева, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 38 Костомарова, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1954, 1959, 1961 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 53 Нарбута, 1854 – 55. пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 100 Бурлея, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї №115 Нарбута, 1854–55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 120 Манто, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце підземно-мінної війни, 1854 – 55, пам. 1905 (іст.); Пам'ятне місце служби на 4-му бастіоні письменника Толстого Л. М., 1854 – 55, пам. знак 1928, рек. 1959, автори Денисов Г., Степанов І. (іст.); Пам'ятне місце 4-го бастіону, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Кольб (іст., архіт.); Пам'ятне місце Язонівського редуту, 1854 – 55, пам. 1905 (іст.); Укріплення передового бруствера 4-го бастіону, 1854 – 55, пам. 1905, рек. 1961 – 63, 1988 (іст.).

Кілен-балка. Вежа Микрюківського водогону, 1885 (архіт.); Могильник Кілен-балка, 1–4 ст., відкритий Соловійовим Л. (1926), Савелею О. (1968) (археол.).

Кілен бухта. Пам'ятне місце суду над революційними матросами повсталого корабля «Прут», 1905, мем. дошка 1967 (іст.).

Кірова вул., № 10. Житловий будинок кін. 19 ст. (архіт.); **№ 11.** Житловий будинок кін. 19 ст. (архіт.).

Киянченка вул., № 68. Будинок, в якому знаходився підпільний Севастопольський комітет КП(б)У, 1920, мем. дошка 1946 (іст.).

Кожанова вул., № 3. Будинок 1960-х рр., в якому проживав учасник Ве-

ликої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941-42, полковник Єхлаков Н. Е. (іст.).

Корабельна сторона. Кладовище, поч. ХХ ст. (іст.).

Костянтинівський мис. Костянтинівська батарея, 1847, інж.-полковник Бюрно К., тут були страчені керівники повстання на кораблі «Пруг», 1905, пам. знак 1967, автор Кононенко М. (архіт., іст.); Братські могили радянських воїнів, 1941 – 42, пам. 1944, автор Зедгенідзе А. (іст.); Братська могила воєнкомів охорони рейду Баранова Н. С., Кулініча І. П., военфельдшера Кусова К. Г., 1942, пам. 1970, рек. 1982 (іст.).

Кріпосний пров. Оборонний мур 7-го бастиону, 1834, інж.-полковник Бюрно К. (архіт., іст.).

Кулакова вул., №31. Мечеть, поч. 20 ст. (архіт.).

Курчатова вул., №7. Морський кадетський корпус, 1911, авт. проекту арх. Венсан А., неокласицизм, Севастопольське вище військово-морське інженерне училище 1951 – 60, яке очолювали контр.-адмірал Корольов М. В., 1952 – 54, контр.-адмірал Нестеров І. М., 1954 – 56, віце-адмірал Крестелев М. А., 1956 – 71, віце-адмірал Саркисов А. А., 1971 – 84, контр-адмірал Коротков М. В., 1984 – 91; з 1992 увійшло до складу Севастопольського військово-морського інституту, з 1996 на базі училища відкритий Севастопольський інститут ядерної енергії і промисловості, арх. Аганін Ю., Швабауер Г., Шеффер А. (архіт., іст.).

Кучера вул., № 5. Житловий будинок, кін. 19 ст., класицизм (архіт.).

Лазарева пл. Адміністративна споруда, 1954 (архіт.).

Лазаревська вул. Пам'ятне місце кончини одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальника штабу Чорноморського флоту, віце-адмірала Корнілова В. О., 1854, пам. 1966, ск. Штанов І. (іст.).

Леніна вул. (б. Балаклавська дорога), кін. 18 ст. (архіт., містобуд., іст.). Адміністративний будинок, 1958, арх. Меньшиков Д. (архіт.); **№ 3.** Адміністративний будинок (міськради), 1952, арх. Ареф'єв А., Меньшиков Д., Петропавловський В., неокласицизм і модерн (архіт.); **№ 4.** Адміністративний будинок (міськвиконком), кін. 19 – поч. 20 ст., форми неоренесансу, відбуд. поч. 1950-х рр., арх. Траутман Ю., прибуд. 1971 – 73, арх. – Фіалко І. (архіт.); **№ 5.** Житловий будинок причта Михайлівської церкви, кін. 19 ст., неокласицизм, відбуд. 1951, в якому проживав учасник оборони Севастополя 1941 – 42, контр-адмірал Зубков О. І., 1951 – 78, мем. дошка (архіт., іст.); **№ 8.** Житловий будинок учасника оборони Севастополя 1854 – 55 Горенка А. А., діда Горенка А., кін. 19 ст., який відвідувала поетеса Ахматова А. А. (дівоче прізвище – Горенко), 1896 – 1916, мем. дошка 1989, ск. Чиж С., худ. Белицький І., майстер Степанов І. (архіт., іст.); **№ 9.** Св. Михаїла Архістратига цер-

ква, 1848, арх. Фандервейде, класицистичні форми, романська стилістика фасаду. З 1889 – полкова церква 50-го Білостоцького полку, з 1917 – гарнізонна церква Севастопольської фортеці, рест. 1971 (архіт., іст.): Меморіальні дошки (24) з назвами частин, які брали участь в обороні Севастополя 1854 – 55, 1905 (архіт., іст.); Сходи, поч. 20 ст. (архіт.); **№ 6.** Будинок кін. 19 – поч. 20 ст., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу Фомін В. В. (архіт., іст.); **№ 11.** Будинок Музею Севастопольської оборони, 1895-1905, арх. акад. Кочетов О., ск. Едуардс Б., класицизм (архіт., мист.). З 1940 – Воєнно-історичний музей ЧФ, тепер – Музей Червонопрапорного ЧФ; **№ 13/1.** Будинок, 1950-ті рр., арх. Парусников М., форми класицизму, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу Биков В. І. (архіт., іст.); **№ 15.** Будинок Державного банку, 1955, арх. Шувалова А., класицистичні форми (архіт.); **№ 16.** Особняк родини лікарів Мангупів, 1910-і рр., ренесанс (архіт.); **№ 20.** Житловий будинок, кін. 19 ст., ренесанс (архіт.); **№ 27.** Будинок, де містилася редакція газети «Красный черноморец», яка виходила під час 250-денної героїчної оборони Севастополя, 1941 – 42, відповідальними редакторами якої були бригадний комісар Мусьяков П. І., полковник Зенушкін С. С., мем. дошка 1965 (іст.); **№ 28.** Житловий будинок, 1880 – 90-і рр., форми ренесансу, бароко (архіт.); **№ 29.** Особняк, кін. 19 ст., форми класицизму, ренесансу (архіт.); **№ 30.** Житловий будинок, 1890-і рр., неоренесанс (архіт.); **№ 31.** Будинок районного суду, 1954, арх. Пелевін В., класицистичні форми (архіт.); **№ 33.** Житловий будинок, 1953, арх. Пелевін В., класицистичні форми, в якому проживав вчений у галузі фізики морів, академік АН УРСР (з 1967), директор Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (1962 – 74), лауреат Державної премії СРСР (1970) Колесников А. Г. (архіт., іст.); **№ 35.** Кінотеатр «Україна», 1955, арх. Брод З., інж. Аврутін, форми класицизму, ампіру (архіт.); **№ 37.** Адміністративний будинок, 1952, арх. Ісаєв Б. (архіт.); **№ 40.** Житловий будинок, 1953, арх. Кумпан П., мем. дошка на честь учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російського письменника Станюковича К. М., дитинство якого пов'язане з Севастополем (архіт., іст.); **№ 41.** Прибутковий будинок, 1901, неоренесанс (архіт.); **№ 43.** Особняк, 1870 – 80-і рр., неоренесанс (архіт.); **№ 44.** Особняк, 1860-і рр., ампір (архіт.); **№ 45.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Кумпан П., Шувалова А., Швабауер Г. (архіт.); **№ 46.** Житловий будинок, поч. 20 ст., ранній модерн (архіт.); **№ 47.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Кумпан П., Шувалова А., Швабауер Г. (архіт.); **№ 48.** Житловий будинок, 1954, арх. Парусников М. (архіт.); **№ 50.** Житловий будинок, 1954, арх. Парусников М., класицистичні та ренесансні форми, в якому проживав учасник Ве-

ликої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, оборони Севастополя 1941-42, інженер-полковник Кангун С. І. (архіт., іст.); № 51. Миська бібліотека ім. Л. М. Толстого, 1952, арх. Ушакова М., класицистичні форми (архіт.); № 52. Будинок, 1952, арх. Заков І., класицистичні та ренесансні форми, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу (1943) Вовк М. П. (архіт., іст.); № 54. Житловий будинок, поч. 20 ст., ренесансні форми, еkleктика (архіт.); № 68. Житловий будинок, 1949, арх. Артюхов В., Брауде І., форми італійського ренесансу (архіт.); № 70. Прибутковий будинок, 1900 – 10, модерн, ампір (архіт.); № 76. Житловий будинок, 1952, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А. (архіт.); Пам'ятний знак розвідникам Чорноморського флоту (начальник розвідки полковник Д. Б. Намгаладзе), 1984, ск. Суханов В., арх. Баглей А., Шеффер А. (мист.); Пам'ятник російській імператриці Катерині II, 2008; **Сквер ім. Ленінського комсомолу:** Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам, 1996 (мист.); Пам'ятник героям-комсомольцям, 1963, ск. Чиж С., арх. Фомін В. (мист.); Пам'ятний знак на честь відбудовників міст-героя Севастополя, 1984, арх. Головань С. (іст., архіт.);

Леніна пл. Володимирський собор, 1848, 1854, арх. Тон К., 1858 – 88, арх. Авдеев О., розписи інтер'єрів – худ. Биковський, Корнеєв А., орнаменти – Ізелло Рафаелло, ск. Бонані Вінченцо, російсько-візантійський стиль, рест. з 1966 – 72, арх. Майко В., Шмільсон І. (архіт., мист., іст.): у соборі – склепу-сипальня адмірала, російського флотоводця і мореплавця, учасника трьох кругосвітніх подорожей, дослідника Антарктиди, учасника російсько-шведської 1808 – 09, вітчизняної 1812, російсько-турецької 1828 – 29 воєн, воєнного губернатора Севастополя і Миколаєва, почесного члена Російсько-го Географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства дослідників історії і старовини Лазарева М. П., 1851, учасника російсько-турецької війни 1828 – 29, контр-адмірала (1853), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Істоміна В. І., 1855, контр-адмірала (1849), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Корнілова В. О., 1854, контр-адмірала (1845), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Нахімова П. С., 1855, **поховані адмірали:** Дефабр І. О., 1910, Диков І. М., 1914, учасник оборони Севастополя 1854 – 55 Карпов П. О., 1869, учасник Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55 Перелешин П. О., 1891, учасник Цусимської битви (1905), начальник штаба ЧФ (з серпня 1917), командир ЧФ (1918) Саблін М. П., 1920, Тиртов С. П., 1903, учасник Кримської війни 1853 – 56 Чухнін Г. П., 1906, учасник оборони Севастополя 1854 – 55 Шестаков І. О., 1888, Шмідт В. П., 1909 (архіт., іст.); Пам'ятник Леніну В. І., 1957, ск. Бондаренко П., арх. Щуко Г., Туровський С. (мист.).

Лібкнехта К. вул., № 79. Житловий будинок, 1934 – 35, модернізована класика (архіт.).

Локомотивна вул., № 19. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.).

Лоханочка мис. Берегова батарея №10 (іст.).

Луначарського вул., № 6. Пам'ятне місце будинку, в якому мешкав лікар, невропатолог, психіатр, фізіотерапевт, доктор медичних наук (з 1890), один із засновників наукової фізіотерапії і курортології, засновник і перший директор Інституту фізичних методів лікування ім. І. Сеченова (1914 – 34), заслужений діяч науки УСРР (з 1927) Щербак О. Ю., 1911 – 34, мем. дошка 1959 (іст.); **№ 18.** Житловий будинок, 1950-і рр., форми класицизму (архіт.); **№ 34.** Будинок 1970 – 80-х рр., в якому проживав командир бригади підводних човнів ЧФ (1944 – 48), Дунайської воєнної флотилії, командуючий ЧФ (1962 – 69), адмірал (з 1964), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (з 1973) Чурсін С. Є. (іст.); **№ 37.** Петропавлівська церква, 1840–44, арх. Рулев В., неогрецький стиль (нагадує храм Гефеста в Афінах), частково зруйнований 1854 – 1855, відбуд. 1888, частково зруйнований 1941 – 45, відбуд. кін. 1940-х рр. (архіт.).

Маршала Геловані вул., № 26. Будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу (1945) Кочетков М. І. (іст.).

Матроський бульв. Пам'ятний знак на честь 100-річчя винаходу радіо в Росії, 1997 (мист.); Пам'ятник герою російсько-турецької війни 1828–29, капітану 1-го рангу (з 1831), командиру брига «Меркурій» (1829) Казарському О. І., 1834–39, акад. арх. Брюллов О. (мист.); Пам'ятний знак на честь вченого, хірурга, заслуженого професора Імператорської С.-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук, педагога, учасника оборони Севастополя 1854 – 55, громадського діяча Пирогова М. І., 1905 (іст.).

Маяковського вул., №7. Будинок, в якому містилася Севастопольська міська організація РСДРП(б), квітень-червень 1917, до складу якого входили: матрос Сапронов С.Г., токарь Сюсюкалов І. Л., Назукін І. А., Клепиков І. І., Калич А. І. та ін., всього 15 осіб, мем. дошка 1957 (іст.); **№8.** Універмаг, 1950-і рр., радянська неокласика, арх. Грішин Н., Брауде І., Ізаксон Ю., інж. Філімонов А. (архіт.).

Медмістечко. Сільська садиба земельної ділянки № 175, 1 – 4 ст., виявлене на Стрелецьким С. Не досліджена (археол.).

Менжинського вул., № 2. Дот № 13 – пам'ятне місце героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка (іст.).

Михайлівська вул. Михайлівська батарея, 1806 – 08, 1843 – 46, інж. Фалькерзам (архіт.); Братська могила моряків пароплава «Веста», 1877, пам. 1884, ск. Брукальський (іст., мист.).

Мінна пристань. Судноремонтні майстерні Головноєнпорту, де діяла підпільна патріотична група Сильникова П. Д., 1942 (іст.).

Нахімова пл., № 2. Водна станція, 1933, де був встановлений прапор ВМС на честь визволення міста від німецько-нацистських окупантів, 1944, мем. дошка 1946 (архит., іст.); **№ 4.** Готель «Киста», кін. 19 ст. (архит.); Меморіал на честь героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, 1964, автори проекту: Артюхов В., Бегунов В., Калінков Б., автори художнього оформлення: арх. Фіалко І., ск. Яковлев В. (іст., мист.); Пам'ятник 200-річчю заснування Севастополя, 1983, арх. Кузьминський Г., Гладков А. (мист., іст.); Пам'ятник організатору оборони Севастополя 1854 – 55, адміралу Нахімову П. С., 1959, художник Томський Н., арх. Ареф'єв А. (мист.); Графська пристань, 1783, 1846, арх. Уптон Д., ск. Пеліччіо Ф.: Пам'ятне місце зустрічі адмірала Нахімова П. С. після перемоги у Синопській битві, 1853, мем. дошка 1948; Пам'ятне місце, звідки лейтенант Шмідт П. П. відбув на крейсер «Очаков» для командування повсталими кораблями флоту, 1905, мем. дошка 1950; Пам'ятне місце загибелі крейсера «Червона Україна», 1941, мем. дошка 1965; Пам'ятний знак співвітчизникам, вимушеним залишити Батьківщину в листопаді 1920, 1995 (архит., іст.).

Нахімова пр., №1. Будинок 1950-х рр., в якому проживав поет, член Союзу письменників СРСР (з 1957), учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Криванчиков М. Г., 1961 – 78, мем. дошка 1978, ск. Чиж С., худ. Даниленко Н. (іст.); **№ 1, 2, 3.** Комплекс житлових будинків, 1950 – 52 (архит.); **№ 4.** Інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сеченова (з 1921 р. – Державний центральний науково-дослідний інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сеченова), 1914, арх. Вейзен О., Чистов В., в якому працювали відомі вчені в галузі неврології і фізіотерапії Брук І., Георгієвська Р., Глинка В., Ліхтерман Г., Нильсен Є., Славський Г., Супоницька Ф., Товбин В., Троценко С., Тикочинська Е., Фірзон А., Щербак О., Ялин Р. та ін. (архит., іст.); **№ 5.** Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, командуючий ескадрою Чорноморського флоту, перший заступник командуючого ЧФ П. Чалий В. П. (іст.); **№ 6.** Російський драматичний театр ім. А. В. Луначарського, 1951 – 57, арх. Пелевін В., в якому працювали і працюють відомі режисери: заслужений артист ЕРСР Акінф'єв В., заслужений артист Кримської АРСР Бертел'є Б., заслужений діяч мистецтв Туркменської РСР Теппер Н., заслужені діячі мистецтв УРСР: Сахаров Є., Рябикін Б., Ясногородський В., заслужений артист УРСР Стрижов В., Норейко В., Лосєв С.; заслужені діячі мистецтв РРФСР Кисельов В., Мархолія Р., Петров В., народний артист України Кондратенко М. (актор, генеральний директор-художній керівник театру); актори: народні

артисти УРСР: Волкова К., Максимов Ю.; народні артисти України Кара-Гяур Л. (народна артистка ТАРСР), Подлесний А., Рунцова С.; заслужені артисти УРСР: Белослудцева Н., Грозіна Г., Єфімов В., Лавровський Є., Лазур'євський А., Маруфов Н., Смирнов Є., Сизов Г., Ступіна Н., Юрченко В.; заслужені артисти України: Бобер А., Євдокимова С., Карпенко Н., Мартиросова Л., Нестранська Ю., Полусмак В., Светлов Б. Чернокульський Б., Шестакова Л., Шкуркіна Л.; заслужені діячі мистецтв УРСР: народний артист УзРСР, заслужений артист РРФСР Афанас'єв В., Ступін Б. (актор і режисер); заслужені артисти РРФСР: Афоніна В., Горський М., Колчинський Є., Молотов Б.; заслужений артист ТАРСР Кара-Гяур Є.; заслужені артисти АР Крим: Бурнакіна Т., Некрасов Б., Санаєв С., Черкасов Б. та ін.; художники: Житомирський А., Климентовська Л.; заслужені діячі мистецтв УРСР: Кустенко К., Озерников В., Шеметов Н.; заслужений діяч мистецтв України Бубнова Г., заслужений артист УРСР Архангельський С.; директора: Горський Б., Романенко Є., заслужений працівник культури УРСР Театралов Я. та ін.; завідувачі музичною частиною: Розен Л., заслужений діяч мистецтв України Троценко Є. та ін., 1950-2000-ті рр.; з 2000 генеральний директор – художній керівник театру, заслужений діяч мистецтв України, Росії, АР Крим Магар В. (архит., іст.); **№ 7.** Морська бібліотека, 1950 – 53, арх. Поляков Л., мем. дошка на честь відкриття в 1822 першої в Росії Морської бібліотеки, 1961; Ресторан «Нептун», 1962, арх. Сдобняков М. (архит.); **№ 8.** Готель «Севастополь», 1953, арх. Траутман Ю., Ставинський Є. (архит.); **№ 9.** Прибутковий будинок, 1899, еkleктизм, в якому містилася Севастопольська картинна галерея (1927 – 41, 1956 – 65), з 1965 – Севастопольський художній музей, з 1991 – ім. М. П. Крошицького (архит., іст.); **№ 12.** Житловий будинок, 1952, арх. Павлов Л. (архит.); **№ 13, 15.** Комплекс адміністративних будинків, 1950-і рр., арх. Гришин Н. (архит., іст.); Синопські сходи, 1950 – 1960-і рр., арх. Артюхов В., Белькович Ю., Калинков Б., Сдобняков М., Тутученко С., Шеффер А. (архит.).

Нефедова вул. Пам'ятник першим жертвам в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1996, арх. Ковальов Ю. (мист.).

Новоросійська вул., № 11. Будинок, де розміщувався міський комітет РСДРП(б), липень-вересень 1917, мем. дошка 1957 (іст.); **№ 18.** Житловий будинок, 1950 – 54, в якому проживала вчений-гідробіолог, завідувача відділом функціонування морських екологічних систем Інституту біології південних морів НАН України, член-кореспондент НАН України (з 1972) Петіпа Т. С., 1966 – 92, мем. дошка 1992, ск. Сухая А. Р., Степанов І. І. (іст.); **№ 62.** Житловий будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу (з 1943), полковник Абизов Г. А., мем. дошка 2000 (іст.).

«**Омега**», **будинок відпочинку**. Пам'ятник В. І. Леніну, 1969, ск. Гокадзе А. (мист.)

Орловська вул. Пам'ятне місце 3-го бастиону, обеліск з фонтаном, 1904 – 06, арх. Вейзен О., Долін Г., Маковський К., ск. Єранцев Ф., інж. Енберг О., рест. 1979, арх. Кекушев Е., Шеффер А., Калінкова Н. (архіт.); Пам'ятник герою оборони Севастополя 1854–55, матросу 30-го флотського екіпажу ЧФ Шевченку Г. В., 1983, ск. Сухая Н., арх. Кекушев Е. (мист.); Пам'ятник Герою Радянського Союзу (1965), організатору і керівнику Севастопольської «Комуністичної підпільної організації в тилу у німців» Ревякіну В. Д., 1967, ск. Слюсар Є. (іст.).

Очаківців вул., № 6. Будинок, 1910, в якому проживав, діяч російського революційного більшовицького руху, лікар Ульянов Д. І., 1916 – 17, мем. дошка 1970, ск. Денисов Г. (іст.); **№ 13.** Будинок, в якому містилася підпільна типографія газети «Солдат», 1906 – 07, мем. дошка 1967 (іст.).

Павловський мис. Пам'ятне місце загибелі есмінця «Свободный», 1942, пам. 1952 (іст.).

Панорамний пров. Житловий будинок, поч. 20 ст., форми класицизму і модерну (архіт.).

Партизанська вул., № 9. Житловий будинок, 1956, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, командир підводного човна «М-117» ЧФ, Герой Радянського Союзу (1944) Кесаєв А. М., 1956 – 77 (іст.).

Паршина вул. Пам'ятне місце загибелі героя оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала Істоміна В. І., 7 березня 1855, пам. 1904, інж. Енберг О. (іст.); Пам'ятне місце Камчатського люнету, 1855, пам. 1904, інж. Енберг О., тут 1941 – 42 розміщувалася зенітна батарея № 54 під ком. лейтенанта Ігнатовича Є. А., з квітня 1942 – Семенова (іст.).

Перекопська вул. Пам'ятне місце будинку, де проживала перша російська народна сестра-жалібниця, учасниця оборони Севастополя 1854 – 55 Дар'я Севастопольська, 1855 – 1911, мем. дошка 1953 (іст.).

Перемоги парк. Стрілецький форт, поч. 20 ст. (архіт.); Доти (8) – пам'ятні місця боїв в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 (іст.); Сільська садиба земельної ділянки № 86, 3 ст. до н. е. – 3 ст., виявлена розвідками Ніколаєнко Г., Савелею О., 1970-і рр., досліджувала Круглікова І. 1978 – 82 (археол.) – (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

1-а Бастионна вул. Пам'ятне місце 1-го бастиону, 1854 – 55, пам'ятник у вигляді обеліску і ротонди, 1905, арх. Вейзен О., Долін Г., ск. Єранцев Ф. (архіт.).

Південна вул., № 25. Будинок, в якому містилася явочна квартира міського підпільного комітету більшовиків, 1920, мем. дошка 1975 (іст.).

Південна сторона. Редути, 1854 – 55 (архіт.): Волинський редут (іст.). Ростиславський редут (іст.). Селенгинський редут (іст.). Чесменський редут (іст.). Шварца редут (іст.).

Північна сторона. Пам'ятне місце кончини організатора оборони Севастополя 1854 – 55, адмірала Нахімова П. С., 1855, пам. (іст.); Північне укріплення, 1807 – 11, інж. ген.-майор Гартонг, 1834, інж.-полк. Бюрно К., рек. 1854 (іст., архіт.); Пам'ятне місце боїв радянських воїнів 78-ї, 366-ї зенітних батарей, 178-го інженерного батальйону і місцевого стрілецького полку, 1941 – 42; Могила Трещева І. Н. (іст.); Пам'ятне місце 14-ї берегової батареї, 1941 – 42; Меморіал Слави воїнів 2-ї гвардійської армії, 1944, пам. 1993, авт. Чанкветадзе К. (іст., мист.); Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, 1944 (іст.); Пам'ятник інженер-механікам Чорноморського флоту РФ, загиблим в мирний час (іст.); Пам'ятник вченим і воїнам-чорноморцям, 1976, ск. Чиж С., Баглей А., Шеффер А. (іст., мист.); Пам'ятне місце 4-ї берегової батареї, 1794 – 1801, полковник Деволан Ф., 1854 – 55, 1941 – 42 (архіт., іст.); **Північна сторона. Богданова вул.** Братське кладовище захисників Севастополя (Петропавловське), 1854 – 55 (іст., мист.). Збереглося понад 600 поховань, з них близько 500 братські і 123 індивідуальні могили, в яких поховано понад 40 тисяч захисників міста: Братські могили воїнів з надгробками типу I (175), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу II (105), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу III (11), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу IV (7), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу V (20), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VI (5), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VII (13), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VIII (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу IX (14), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу X (8), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XI (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XII (6), 1854 – 55, пам.; Братська могила воїнів з надгробком типу XIII, 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XIV (2), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XV (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVI (6), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVII (2), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVIII (8), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XIX (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XX (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXI (5), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXII (3), 1854 – 55, пам. 1872; Братська могила воїнів з надгробками типу

XXIII, 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXIV (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXV (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVI (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVII (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVIII (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXIX (11), 1854 – 55, пам.; Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, офіцерів Подільського егерського полку (іст.); Братська могила захисників Малахова кургана, 1855, пам. 1956 (іст.); Братська могила воїнів Волинського піхотного полку, 1854 – 55, пам. 1880 – 90-і рр., арх. Гронвальд А., класицизм (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, офіцерів Подільського егерського полку 14-ї піхотної дивізії: поручика Андрєєва, юнкера Губчица, підпоручика Лучича, штабс-капітана Михайлова, 1855, пам. 1850 – 1860-х (іст.); Братська могила командира 2-ї бригади 9-ї піхотної дивізії, генерал-майора Адлерберга О. Я., 1855 і юнкера Орловського піхотного полку 9-ї піхотної дивізії, сина Адлерберга О. Я., Адлерберга М. О., 1855, пам. 1870-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика 4-го саперного батальйону Алаликіна О. Г., 1855, пам. (іст., мист.); Могила штабс-капітана Замостського резервного егерського полку 15-ї піхотної дивізії Бейтнера О. Ф., 1854 – 55, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила лейтенанта 34-го флотського екіпажу Белавенца М. П., 1854, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст. архіт.); Могила командира 1-го батальйону Муромського піхотного полку 6-ї піхотної дивізії, майора Беляєва 2-го О. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, унтер-офіцера Катеринбурзького піхотного полку 10-ї піхотної дивізії, підпоручика (з 1857) Браціанова М. П., 1908, пам. 1908 – 09 (іст. архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика, польового інженера, поручика (з 1855), учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, начальника інженерів Фінляндського воєнного округу (1879 – 82), коменданта Керченської фортеці, генерал-майора (з 1878) Бульмеринга Євгенія – Флор-Бернгарда Михайловича, 1897, пам. кін. 19 – поч. 20 ст. (іст., архіт., мист.); Могила учасника російсько-турецької війни 1828 – 29, оборони Севастополя 1854 – 55, командира 2-го батальйону Олонецького піхотного полку 4-ї піхотної дивізії, майора Бутовського Є. Г., 1855, пам. 1890-х рр. (іст.); Могила командира Бородінського полку 17-ї піхотної дивізії, полковника Вєрьовкіна-Шелюти 2-го Є. Г., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, штабс-капітана егерського Томського полку 10-ї піхотної дивізії Висоцького І., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., мист.); Могила поручика Люблінського резервного егерського полку

15-ї піхотної дивізії Воронца І. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила лейтенанта 31-го флотського екіпажу, командира берегової батареї № 19 Гагемейстера М. Л., 1855, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст., архіт.); Могила командира легкої 4-ї батареї 17-ї артилерійської бригади, підпоручика Геммельмана О., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії 5-го піхотного корпусу, ад'ютанта генерал-лейтенанта Хрульова С. князя Голіцина О. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника вітчизняної війни 1812, закордонних походів російської армії 1813 – 15, російсько-турецької війни 1828 – 29, оборони Севастополя 1854 – 55, головнокомандуючого російською армією (з 1855), генерала від артилерії (з 1844) Горчакова М. Д., 1861, каплиця 1863, використані елементи русько-візантійського стилю, арх. Авдєєв О., худ. Васильєв М. (іст., мист.); Могила поручика Кременчуцького полку 8-ї піхотної дивізії Деліврона Франца, 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила підпоручика Полтавського піхотного полку 8-ї піхотної дивізії Дерюгіна О. Т., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 (кондуктора, прапорщика корпусу морської артилерії), полковника Дудникова І. С., 1911, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила командира 3-го саперного батальйону, полковника Зацепіна М. К., 1855, пам. 1870 – 1880-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, командира 128-го піхотного Старооскольського, потім 51-го Литовського полків (з 1869), генерал-майора (з 1877) Защука О. Й., 1905, пам. 1905 – 07 (іст., мист.); Могила штабс-капітана корпусу морської артилерії Іванова О. А., 1855, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика 5-го резервного батальйону Углицького егерського полку 2-ї бригади 16-ї піхотної дивізії Івашинцева В., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила командира 2-го батальйону егерського Лейб-Бородінського полку 17-ї піхотної дивізії, підполковника Казаринова 2-го О. М., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, коменданта, воєнного губернатора Севастополя (з 1857) адмірала (з 1874) Кислинського П. І. 1880, пам. 1890-х рр. (іст., мист.); Могила командира 1-го батальйону Олонецького піхотного полку 4-ї піхотної дивізії, капітана Корізно (Коризна), 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, мічмана 34-го флотського екіпажу, капітана 2-го рангу Костомарова М. І., 1909, пам. поч. 20 ст. (іст.); Пам'ятний знак на честь учасника Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 2-го рангу 41-го флотського екіпажу, генерал-ад'ютанта (з 1855) Коцебу М. М. (1855 похований на Михайлівському кладовищі, після ліквідації якого надгробок в 1973 перенесений), 2-а пол. 19 ст.

(іст., мист.); Могила прапорщика Охотського егерського полку Кравченка М. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила підполковника Краєвського М. І., 1855, пам. 1870 (іст.); Могила штабс-капітана Подільського егерського полку Красницького, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. 19 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана Подільського егерського полку Красниціна, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила учасника Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55, командира батареї № 19, капітана 1-го рангу Красовського М. І., 1875, пам. 1870 – 1880-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Полтавського піхотного полку Круковського, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Полтавського піхотного полку Кулінича М., 1855, пам. 1860-1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала, градоначальника Севастополя (з 1885) Кумані М. М., 1889, пам. 1891 (неокласицизм), арх. Рожнов Б. (іст., архіт., мист.); Могила командира 4-ї гренадерської роти Муромського піхотного полку 6-ї піхотної дивізії, капітана Куніцького, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, лейтенанта 39-го флотського екіпажу, контр-адмірала (з 1874) Лазарева В. Є., 1882, пам. 1880-х рр. (готика) (іст., архіт.); Могила лейтенанта 30-го флотського екіпажу Лазарева М. А., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила майора Московського піхотного полку Левшакова, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Катеринбурзького піхотного полку 10-ї піхотної дивізії Лєтвицького С. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Бутирського піхотного полку 17-ї піхотної дивізії Лихарьова, 1854, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила командира Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії, полковника Лушкова М. І., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, градоначальника Таганрога (з 1876), контр-адмірала (з 1879) Максutowa П. П., 1882, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Макухіна М. П., 1893, пам. 90-х рр. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Манто І. М., 1902, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана Чернігівського піхотного полку 8-ї піхотної дивізії Матвієнка І. М., 1855, пам. 1860-1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Казанського егерського полку 16-ї піхотної дивізії Маховикова В. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика 3-го саперного батальйону Мацієвського К. П., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила командира Селенгінського піхотного полку 1-ї бригади 11-ї піхотної дивізії, полковника Празького піхотного полку Мезенцева С. П., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила штабс-капітана Генераль-

ного штабу Мейендорфа О. П., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 (підпоручика, капітана з 1855), російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-лейтенанта Мольського В. К., 1892, пам. кін. 19 ст. (іст., мист.); Могила поручика Камчатського егерського полку 11-ї піхотної дивізії, ад'ютанта командира полку Мясоєдова О. В., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Нарбутова Ф. Ф., 1897, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Тобольського полку Насакіна В. М., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила інженера, штабс-капітана Небольсіна Є. О., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила мічмана 30-го флотського екіпажа Неєлова М. М., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, мічмана (з 1852), капітана 2-го рангу (з 1877) Нелідинського В. О., 1895, пам. 1890-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, віце-адмірала (з 1891), члена Адміралтейської ради (з 1892) Новикова М. Д., 1893, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщика, підпоручика Суздальського піхотного полку Новицького В. Ф., 1905, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила підпоручика Селенгінського піхотного полку Новицького М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітан-лейтенанта (з 1855) Одинцова В. П., 1900, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана, командира 5-ї мушкетерської роти Севського піхотного полку Островського Ю. С., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщика корпусу інженер-механіків флоту Панютіна В. З., 1890, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила прапорщика Тобольського піхотного полку Плескачевського К., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, штабс-капітана, полкового ад'ютанта Мінського піхотного полку, учасника Інкерманської битви, 1854, генерал-лейтенанта Постольського П. І., 1889, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика 4-го саперного батальйону Потапчина, 1854 – 55 (точна дата невідома), пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Пржеславського (Пршецлавського) Ф., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (класицизм) (іст., архіт.); Могила прапорщика Коливанівського егерського полку 2-ї бригади 10-ї піхотної дивізії, брата Францишека Пржеславського, Пржеславського (Пршецлавського) Я., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (класицизм) (іст., архіт.); Могила штабс-капітана лейб-гвардії Преображенського полку, учасника Інкерманської битви, 1854, Ракеєва Є. Ф., 1854, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Мінського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії Раткевича (Радкевича), 1854

– 55 (точна дата невідома), пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника вітчизняної війни 1812, оборони Севастополя 1854 – 55, генерал-ад'ютанта, генерала від кавалерії Реада М. А., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила прапорщика Подільського егерського полку 14-ї піхотної дивізії Рєвазова, 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Братська могила мічмана 44-го флотського екіпажа Ролета М. М., 1854, і лейтенанта 37-го флотського екіпажа Челеєва Г. М., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (неоготика) (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика Коливанівського егерського полку 10-ї піхотної дивізії Рєвущького П. Я., 1855, і його брата, прапорщика, капітана (після 1856) Рєвущького І. Я., 1910, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 3-го саперного батальйону, генерала (після 1856) Рейтлінгера О. І., 1891, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, корнета Київського гусарського полку, поручика фон-Ріттера С. О., 1901, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підполковника (з 1854), командира легкої 2-ї батареї Розенталя М. І., 1855, пам. 1850-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, командира батальйону Мінського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії, підполковника Рудановського О., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст. архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, віце-адмірала (з 1875), градоначальника Севастополя (з 1882) Руднева І. Г., 1894, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана 4-го саперного батальйону Сахарова М., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила начальника Чорноморської берегової лінії (з 1851), учасника оборони Севастополя 1854 – 55, адмірала (з 1856), члена Адміралтейської ради (з 1856) Серебрякова Л. М., 1862, перепохований 1955, пам. 1960 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 1-го рангу (з 1885) Серкова М. Ф., 1899, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила поручика Суздальського піхотного полку 16-ї піхотної дивізії Синявського П. Я., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Братська могила капітана 2-го рангу Скоробогатова А. М., 1854, і поручика Костромського егерського полку 5-ї піхотної дивізії Косинського Ю., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила полковника, командира Одеського егерського полку 12-ї піхотної дивізії Скюдєрі О. П., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, Керч-Єнікальського градоначальника (1857 – 75), почесного громадянина м. Керч, адмірала Спіціна О. П., 1888, пам. поч. 1890-х рр., ск. Едуардс Б. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, генерал-майора (після 1856) Ставраки М. І., 1892, пам. кін. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника Балаклавської битви 1854, генерал-майора артилерії (з 1852), командира 1-ї бригади 14-ї пі-

хотної дивізії Тимофєєва М. Д., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила юного захисника Севастополя Толузакова Діонісія, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила капітана, командира 3-ї саперної роти 4-го саперного батальйону Тонагеля О. Г., 1855, пам. 1870, інж. Геммельман К. Є. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, поручика корпусу морської артилерії, генерал-майора (після 1856) Торопова М. С., 1900, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, начальника інженерів Севастопольського гарнізону, видатного російського військового інженера, генерал-ад'ютанта, директора Інженерного департаменту (1859 – 63), заступника генерального інспектора по інженерній частині (1863 – 77), учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-губернатора, командуючого військами Одеського і Віленського воєнних округів, автора праць з військово-інженерного мистецтва Тотлебена Е. І., 1884, пам. 1890, (еклектика) арх. Карбоньер А. з використанням проекту Грімма Д. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, унтер-офіцера Томського єгерського полку 10-ї піхотної дивізії, штабс-капітана (з 1882) Трапезарова І. К., поч. 20 ст. (точна дата смерті невідома), пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила підпоручика 4-го саперного батальйону Тржетржевинського А. А., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила капітана Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії Трояновського, 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, поручика Турського К., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила інженер-поручика Фашевського М. А., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила полковника, командира Празького резервного піхотного полку 15-ї піхотної резервної дивізії Фрейнда К. С., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила командира Єлецького піхотного полку 9-ї піхотної дивізії, полковника Хитрово О. М., 1855, пам. 1860-х рр. (іст.); Могила генерал-лейтенанта артилерії (з 1853), одного з керівників оборони Севастополя 1854 – 55, командуючого діючим корпусом на кавказько-турецькому кордоні, 2-м армійським корпусом в Середній Азії Хрульова С. О., 1870, пам. 1873, ск. Серве (Сурье)-Годєбський К. К. (іст., мист.); Могила підполковника Тобольського піхотного полку 10-ї піхотної дивізії Черневського О. І., 1854, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Чернікова, 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст.); Могила учасника Синопської битви, 1853, лейтенанта 40-го флотського екіпажа Чистякова М. П., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила капітан-лейтенанта 34-го флотського екіпажа, командира Волинського редути (з 1855), командира батареї № 17 (Сенявина) на Малаховому кургані Швенднера М. Г., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила поручика піхотного Чернігівського полку, генерал-фельдмаршала графа Дибича Забайкальського полку 8-ї піхо-

тної дивізії Шнитникова І. Ф., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 Щепанського П. В., 1912, пам. 1912 – 17 рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, осавула Донської кінної артилерії Щербачова М. О., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-майора (з 1887) Ерікса М. Ф., 1890, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 2-го рангу (з 1862) Есмонта М. С., 1891, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Пам. командир корабля «Гавриїл» і 4-го морського батальйону, капітану 1-го рангу, начальнику 4-го відділення оборонної лінії Корніловського бастиону Юрковському М. Ф., 1855, 1860 – 1870-х рр. (перепоховання з Михайлівського кладовища), 1973 (іст.); Могила підполковника Чернігівського піхотного полку, генерал-фельдмаршала графа Дибича Забайкальського полку 8-ї піхотної дивізії Юшкевича О. І., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Казанського егерського полку 16-ї піхотної дивізії Яхонтова М. С., 1854, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщиків корпусу морської артилерії Васильєва Г., Звягіна і Яшниченка О., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Пам'ятний знак на честь учасника оборони Севастополя 1854 – 55, інженер-полковника Єсиповича А. Г., 1855 (після ліквідації Михайлівського кладовища надгробок перенесений, 1989), (мист.); Пам'ятник воїнам Волинського піхотного полку 1880 – 1890-і рр. (класицизм), арх. Гронвальд А. (іст., мист., архіт.); Меморіальне братське кладовище радянських воїнів, 1941 – 44, Братські і одиночні могили (84); Братські могили (2) моряків-чорноморців, загиблих при виконанні воїнського обов'язку в боротьбі за лінкор «Новоросійськ», який підірвався на стоянці в Північній бухті, 1955, Меморіал «Батьківщина – синам», 1963, ск. Бондаренко П., арх. Заварзін А., Артюхов В., рек. 1989 – 90, арх. Шеффер А., Баглей А., худ. Степанов І. (іст., мист.); Храм св. Миколая, 1857 – 70, арх. Авдєєв О., оформлення інтер'єрів: худ. Васильєв М., Корнєєв А., Литовченко А., Ізеллі Р., іконостас ск. Бонані В., Моран А., рест. 1888, інж.-полковник Семенов Я., рест. інтер'єра 1911, художник Лапін Н., відбудова верхньої частини 1981 (архіт., мист.); Огорожа з двома брамами, 1870, арх. Авдєєв О. (архіт.); **Панаїотова балка.** Братське кладовище євреїв – учасників оборони Севастополя 1854 – 55, пам. 1864 (іст., мист.); Пам'ятник радянським мінерам-захисникам Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1972; Пам'ятник радянським саперам-захисникам Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1965, арх. Віленчик І., рек. 1971; турбаза ім. О. В. Мокроусова. Пам'ятник керівнику партизанського руху в Криму

в роки громадянської війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Мокроусову О. В., 1981, ск. Кошкін К. (іст., мист.).

Повсталих пл. Пам'ятник жертвам холокосту, 2003 (мист.); Пам'ятне місце розстрілу мирної демонстрації 1905, мем. дошка 1967 (іст.); Лікарня (тепер – Перша міська лікарня (з 1967) ім. М. І. Пирогова), 1900, арх. Вейзен О. Тут знаходився евакошпиталь № 1428, 1941 – 42 (іст.); Пам'ятник вченому-анатому, військовому хірургу, педагогу, учаснику оборони Севастополя 1854 – 55 Пирогову М. І., ск. Слюсар Є. (іст., мист.); Будинок в'язниці, де перебували під арештом революціонер, більшовик Антонов-Овсеєнко В. О. за проведення революційної агітації, 11 червня 1906 – 15 червня 1907, російський письменник Грін (Гріневський) О. С. за розповсюдження забороненої революційної літератури, 11 листопада 1903 – 24 жовтня 1905, мем. дошка 1967 (іст.).

Пожарова вул. Кладовище (міське старе) (архіт.): Всехсвятська церква, 1822, класицизм (архіт.); Каплиця, 1910, неороманський стиль (архіт.); Братська могила особового складу підводного човна «Камбала», 1909, пам. 1909, рек. 1990-х рр. (іст.); Братська могила моряків торпедного катеру «ТКА-227», 1944, пам. 1946, рек. 1985, автори: Аброщенко П., Базов А. (іст.); Братська могила радянських воїнів, 1942, пам. 1975, рек. 1985, автори: Аброщенко П., Базов А. (іст.); Братська могила членів екіпажу канонірського човна «Кубанець», 1913, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, віце-адмірала Барановського П. І. (іст.), 1886 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, полковника Горенка А. А., діда Анни Ахматової (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944 Годлевського Г. Ф., 1964, пам. 1964 (іст.); Могила учасника Кримської війни 1853-56, лейтенанта Железнова Г. І., 1853, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, підполковника Королькова М. І., 1902, пам. поч. ХХ ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, капітана 1-го ранга Костомарова П. І, брата М. І. Костомарова, 1881 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, генерал-майора Луговського, 1894 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55 Ханджогло М. С., 1870 (іст.); Могила льотчика, учасника радянсько-фінляндської, Великої Вітчизняної воєн Радянського Союзу 1941 – 45, Героя Радянського Союзу (1944), капітана Кошелева П. Л., 1946, пам. 1950-х рр. (іст.); Могила учасника Кримської війни 1853 – 56, мічмана Скарятина А. Д., 1854, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила українського композитора, диригента, піаніста і музичного критика Сокальського В. І., 1919, пам. 1954, ск. Денисов Г. (іст.); Могила лікаря, невропатолога, психіатра, фізіотерапевта, доктора медичних наук (з 1890), одного із засновників наукової фізіотерапії і курортології, заснов-

ника і першого директора Інституту фізичних методів лікування ім. І. Сеченова (1914 – 34), заслуженого діяча науки УСРР (з 1927) Щербака О. Ю., пам. 1934 (іст.); № 11. Кладовище єврейське, 1866 – 1965 (на 1999 збереглося 1722 могили) (іст.); Кладовище караїмське, 1863 – 1965 (на 1999 виявлено 715 могил, збереглися склепи) (іст., архіт.)

Портова вул., № 8. Пам'ятне місце розташування електроремонтного заводу «Молот», де під час оборони Севастополя виготовлялася продукція для фронту, 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Прольотна вул., № 3. Будинок, де містився штаб 456-го стрілецького полку 109-ї стрілецької дивізії, 1941 – 42, мем. дошка 1967 (іст.).

Приморський бульвар 18 – 20 ст. (містобуд., іст.). Місце будинку, в якому діяв міський підпільний комітет більшовиків, 1918 – 19, (зруйнований під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45.), мем. дошка 1957, тепер – літній кінотеатр «Приморський» (іст.); Севастопольська біологічна станція (з 1963 – Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського), арх. Марфельд, Вейзен О., де працював директором вчений-біолог, академік Імп. Санкт-Петербурзької АН (з 1890) Ковалевський О. О., 1897 – 1901, вчений зоолог-гідробіолог, академік АН СРСР Зернов С. О. – завідуючим станцією (1902 – 14), директором (1931 – 42), відомі вчені: академік АН СРСР Андрусів Н. (з 1917), вчений-геофізик, академік НАН України (з 1988), голова Севастопольського філіалу Кримського відділення АН УРСР Беляєв В. І., 1973 – 80, Нікітін В. (20-і рр.), член-кореспондент АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1968) Водяницький В. О. (1930 – 38 – заступник директора, 1944 – 68 – директор), член-кореспондент НАН України (з 1972), лауреат премії Французької Академії наук Петіпа Т. С., 1952 – 92 та ін. (архіт., іст.); Акваріум морський, 1897; Пам'ятник вченому біологу, академіку Імп. Санкт-Петербурзької АН (з 1890), засновнику і першому директору Севастопольської біологічної станції (1892), Морського акваріуму (1897) Ковалевському О. О., 1971, ск. Чиж С. (мист.); Пам'ятник вченому-антропологу, природознавцю, етнографу, громадському діячу, ініціатору створення першої в Росії Севастопольської біологічної станції (1891) Миклухо-Маклаю М. М., 1971, ск. Мінькова О. (мист.); півн.-східн. мис бульвару. Пам'ятне місце наведення плаваючого (понтонного) мосту, 15 липня – 15 серпня 1855, інж. генерал-лейтенант Бухмейер А., пам. знак 1905 (іст.); Пам'ятне місце розстрілу революційних матросів крейсера «Очаков», 1905, мем. дошка 1955, рек. 1975 (іст.); Пам'ятник морякам ескадри Чорноморського флоту, учасникам оборони Севастополя 1941 – 42, 1979, ск. Суханов В., арх. Артюхов В., інж. Володін А. (іст., мист.); Пішохідний міст, 1905, арх. Вербицький О. під керівництвом арх. Вейзена О., (модерн), рек. 1955, арх. Шеффер А., Цаккер В. (архіт.).

Пушкіна вул. Сквер ім. В. І. Бузина. Пам'ятний знак працівникам міліції – учасникам оборони Севастополя 1941 – 42, пам. 1967, ск. Чиж С. (іст.); Пам'ятник видатному російському поету Пушкіну О. С., 1983, ск. Ковальов О., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (мист.).

5-а Бастіонна вул. Кладовище Комунарів. Створено за рішенням Севастопольської міської ради з офіційною назвою «Братське кладовище імені Третьої річниці визволення Криму», 1923 (іст.). Біля півд. входу: Братська могила 49 більшовиків-підпільників, 1919, перепоховання 1923, пам. 1937 (іст.); Пам'ятник 49 більшовикам-підпільникам, 1937, ск. Смерчинський Л., Карташов С., арх. Садовський М. (іст., мист.); лівий сектор: 3 алея, Братська могила особового складу підводного човна «Щ-203», 1943, пам. 1975 (іст.); 2 алея, Братська могила особового складу тральщика «ТЩ-27», 1942, пам. 1969 (іст.); 3 алея, Братська могила моряків-підводників екіпажів підводних човнів «Л-4» і «АГ-16», які загинули під час бойових навчань, 1934, 1950-ті рр. Дві братські могили об'єднані в одну, пам. 1970 (іст.); зліва від центрального входу, Братська могила підпільників і Героя Радянського Союзу Ревякіна В. Д., 1942 – 44, пам. 1963, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); центральна алея, Братська могила революційних моряків 1-го революційного загону, 1917, пам. 1967, 1968, ск. Чиж С. (іст.); центральна алея: Братська могила керівників повстання на навчальному кораблі «Прут» – матросів Адаменка І., Петрова О., Титова Д., Чорного І., 1905, перепоховання 1967 з Михайлівського кладовища, пам. 1973, ск. Чиж С., арх. Вересов Є. (іст.); Братська могила керівників листопадового 1905 повстання на Чорноморському флоті: лейтенанта Чорноморського флоту Шмідта П. П., комендора, одного з керівників повстання на крейсері «Очаков» Антоненка М., машиніста 2-ї статті Гладкова О. І., кондуктора, старшого баталера крейсера «Очаков» Частника С. П., 1906, перепоховання 1917 з місця розстрілу у Покровському соборі, перепоховання 1923 на кладовищі, пам. 1935, арх. Реслінг В., рек. 1967, ск. Чиж С. (іст.); Братська могила радянських воїнів, які загинули у боротьбі за лінкор «Новоросийск», 1955, пам. 1965, ск. Чиж С., арх. Фомін В. (архіт.); Братська могила радянських воїнів, які загинули при виконанні військового обов'язку під час аварії на кораблі «Отважный», 1975, пам. 1975, арх. Шеффер А., Баглей А. (іст.); 1 алея, Братські могили радянських воїнів Приморської армії і моряків Чорноморського флоту (6), 1941 – 42, 1944, перепоховання 1950-і рр., пам. 1963, ск. Денисов Г. (іст.); Могили: заслуженого економіста УРСР Альошиної Т. А., 1974, пам. 1975, ск. Сухая А., арх. Артюхов В. (іст., мист.); лівий сектор, 2 алея: Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, начальника політвідділу 25-ї Чапаївської дивізії Бердовського М. О., 1942, пам. 1985 (іст.); Могила учасника революційних подій 1905 – 07 Бойдуша В. Ф., 1951, пам. 1951 (іст.); Могила першого секретаря Севас-

топольського міського комітету ВКП(б), голови міського комітету оборони (1941 – 42), Почесного громадянина міста-героя Севастополя Борисова Б. О. (1967), 1981, пам. 1984, ск. Чиж С., арх. Шеффер А., Баглей А. (іст.); Могила учасника революційних подій 1905 – 07 Вискирського В. О., 1931, пам. (іст.); правий сектор, Могила українського радянського зоолога-гідробіолога, члена-кореспондента АН УРСР (1967), заслуженого діяча науки УРСР (1968) Водяницького В. О., 1971, пам. 1972, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила секретаря Корабельного райкому комсомолу в період оборони Севастополя 1941 – 42 Гармаша К. В., 1942, пам. 1958 (іст.); центральна алея, Могила учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, голови міськпрофради Євменової М. А., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); Могила контр-адмірала Єремєєва З. В., 1976, пам. 1977, ск. Чиж С. (іст., мист.); лівий сектор, 3 алея, Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1945, контр-адмірала Жданова О. С., 1973, пам. 1973 (іст.); правий сектор, Могила учасника громадянської війни, оборони Севастополя 1941 – 42 генерал-майора Жиліна І. С., 1976, пам. 1977 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Загордянського К. І., 1942, пам. 1940-х рр. (іст.); центральна алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, командира крейсера «Красный Крым» Зубкова О. І., 1978, пам. 1978, автори: Попов В., Стамов Г. (іст.); Могила редактора газети «Слава Севастополя» (1988 – 95) Іванова В. І., 1995 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Івахненка О. Я., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила Героя Радянського Союзу, 1944, командуючого ВПС Тихоокеанського флоту, генерал-лейтенанта Канарева В. П., 1965, пам. 1966, ск. Сухая А. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника визволення Севастополя 1944 Кареліна С. М., 1944, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника громадянської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Кедринського Г. П., 1942, перепоховання 1952, пам. 1952, арх. Серапіонов З. (іст.); правий сектор, центральна алея, Могила Героя Радянського Союзу (1944), капітана 1-го рангу Кесаєва А. М., 1977, пам. 1979, ск. Чиж С. арх. Мечніков І. (іст.); Могила інструктора політвідділу 25-ї Чапайовської дивізії Клепача В. П., 1942, пам. 1940-х рр. (іст.); Могила генерал-лейтенанта Коваленка І. Н., 1970, пам. 1971 (іст.); правий сектор, Могила радянського геофізика, академіка АН УРСР (1967), лауреата Державної премії СРСР (1970), директора Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (1962 – 74) Колесникова А. Г., 1978, пам. 1982, ск. Слюсар Є. (іст.); Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, заслуженого будівельника УРСР (з 1964) Колобова Є. Н., 1973, пам. 1974, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); правий сектор, Могила учасника громадянської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, генерал-майора Ко-

нишева І. К., 1979, пам. 1981 (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила командира загонів 5-го району кримських партизанів Красникова В. В., 1954, пам. 1975 (іст.); лівий сектор, 2 ділянка, Могила учасника громадянської війни, оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944 Краснопольського М. В., 1964, пам. 1965 (іст.); Могила віце-адмірала Кузьміна, 1965, пам. 1966, ск. Денисов Г. (іст.); Могила мера міста-героя Севастополя Кучера Б. А., пам., ск. Чиж С. (іст., мист.); Могила ректора Севастопольського Національного технічного університету Лавриненка М., пам., ск. Чиж С. (іст., мист.); правий сектор, центральна алея, Могила учасника відбудови і будівництва Севастополя, Героя Соціалістичної Праці (1958) Музики М. О., 1963, пам. 1966, ск. Чиж С. (іст.); правий сектор, Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, генерал-майора Намгаладзе Д. Б., 1957, пам. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила начальника Морських Сил РРСФР, віце-адмірала (1941) Немитца О. В., 1967, пам. 1969, ск. Денисов Г. (іст.); правий сектор, центральна алея, Могила радянського військово-морського діяча, командуючого Амурською воєнною флотилією (1938), Чорноморським флотом (1939 – 48), Героя Радянського Союзу (1958), адмірала Іванова (Октябрського) П. С., 1969, пам. 1973, арх. Шеффер А., ск. Чиж С. (іст.); лівий сектор, центральна алея, Могила кулеметниці 25-ї Чапаївської дивізії, учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, Героя Радянського Союзу (1965) Онілової Н. А., 1942, пам. 1946, рек. 1961, ск. Слюсар Є., арх. Шеффер А. (іст.); 1 алея, Могила учасниці визволення Севастополя 1944, розвідниці-парашутистки розвідвідділу Приморської армії Оношко А. І., 1944, пам. 1944, ск. Денисов Г. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Осадчого В. І., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника визволення Севастополя 1944, капітана Пращина П. А., 1944, пам. (іст.); Могила віце-адмірала Руднева І. С., 1975, пам. 1978, ск. Чиж С., арх. Шеффер А.; Могила учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, секретаря міського комітету ВКП(б), Почесного громадянина міста-героя Севастополя Саріної А. О., 1997, пам. 1997 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, головного інженера тресту «Водоканал» (з 1939) Семенюшкіна М. Г., 1942, перепоховання 1951, пам. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила радянського військово-морського діяча, комісара Морських Сил РСФРР (з 1921) Сладкова І. Д., 1922, пам. 1922, рек. 1956 (іст.); лівий сектор, центральна алея, Могила командира 2-го стрілецького батальйону 1-го стрілецького полку 2-ї гвардійської Червонопрапорної Таманської стрілецької дивізії, гвардії майора, Героя Радянського Союзу (1943) Слободчикова О. Т., 1944, пам. 1986 (іст.); Могила заслуженого майстра спорту СРСР Сухарева С. С., 1954, пам. 1954 (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила Героя Соціалістичної Праці (1966), Почесного громадянина міста-

героя Севастополя (1967) Табачного Г. М., 1971, пам. (іст.); 1 алея, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, заслуженого учителя РРСФР (1952) Федоринчика О. С., 1960, пам. (іст.); півд.-зах. частина кладовища, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, командуючого ескадрою Чорноморського флоту, першого заступника командуючого флотом Чалого В. П., 1979, пам. 1979, ск. Чиж С.; правий сектор, 1 алея, Могила адмірала (1964), командуючого Чорноморським флотом (1962 – 69), Почесного громадянина міста-героя Севастополя (1973) Чурсіна С. Є., 1985, пам. 1988, ск. Чиж С., арх. Белицький І. (іст.); Могила учасника громадянської війни Шатковського П. А., 1958, пам. 1959 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника революційного руху 1905 – 07, організатора соц.-дем. гуртків на Чорноморському флоті Яхновського І. Т., 1966, пам. 1967, ск. Денисов Г. (іст.); Могила учасника громадянської війни, національно-революційної війни іспанського народу проти фашизму (1936 – 37), заступника начальника ВПС ВМФ (з 1938), Героя Радянського Союзу (1942), генерал-майора авіації Коробкова Ф. Г., 1942 (іст.); Могила учасника національно-революційної війни іспанського народу проти фашизму (1936 – 37), оборони Севастополя 1941 – 42, командуючого ВПС ЧФ (з 1941), Героя Радянського Союзу (1942), генерал-майора авіації (з 1940) Острякова М. О., 1942 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, бригадного комісара, воєнкома ВПС ЧФ Степаненка М. Г., 1941, пам. 1946, ск. Писаревський Л., арх. Сендлер (іст.); Пам'ятне місце люнета Белкіна, 1854 – 55, обеліск і ротонда, 1905, арх. Вейзен О., ск. Єранцев Ф. (не збереглися) (іст.). Пам'ятне місце 5-го бастіону 1854 – 55, пам. 1904 – 05, арх. Вейзен О., Кольб (архіт.); Пам'ятник учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, медичним працівникам, захисникам і виволителям Севастополя, 1976, ск. Суханов В., арх. Артюхов В. (іст., мист.); Пам'ятник російським морякам, загинувшим в 2000 на атомному ракетному підводному крейсері «Курськ», 2005, ск. Чиж С. (мист.).

Радянська (б. Чесменська) вул. (архіт., містобуд., іст.), № 2. Адміністративний будинок Чорноморського флоту, 1958 (архіт.); № 4. Адміністративний будинок, 1952 (архіт.); № 24. Будинок, в якому мешкав Герой Радянського Союзу (1944) Великий В. І. (іст.); № 37. Особняк, кін. 19 – поч. 20 ст., (класицизм), рек. 1950-х рр. (архіт.); № 39. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., еkleктика, відбуд. 1950-і рр. (архіт.); № 45. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст. (неоренесанс) (архіт.); № 49. Будинок, в якому проживали Герой Радянського Союзу, начальник Вищого Військово-морського училища ім. П. С. Нахімова адмірал Іванов (Октябрський) П. С., 1959 – 69, мем. дошка 1971, худ. Белицький І., і учасник оборони Севастополя 1941-42, генерал-лейтенант артилерії (1944) Моргунов П. О., (іст.); № 57. Костянтин

нівське реальне училище, 1876 – 77, арх. Арнольд М., шестикласне (пізніше – восьмикласне) реальне училище з основним і комерційним відділеннями, 1876 – 1920, трудова школа №5 ім. К. Маркса, 1920 – 41, евакопункт, 1941 (архіт., іст.); **№65.** Пам'ятне місце Дівочої батареї (дамської, батареї Перфільєва Д. М. (командир-лейтенант Перфільєв Д.М.), листопад-грудень 1854 – 27 серпня 1855, пам. 1905, арх. Вейзен О., 1897, арх. Енберг О. І., відн. 1953 (іст.); Пам'ятник св. Кирилу і Мефодію, 2008 (мист.).

Ревякіна вул., № 46. Будинок, в якому знаходився штаб і друкарня «Севастопольської комуністичної підпільної організації в тилу німців», 1942 – 44 (тепер – Музей «Севастопольського комуністичного підпілля 1942 – 44 рр.»), мем. дошка 1959 (іст.); Станція трамвайного парку, 1898 (іст.).

Ревякіна пл. Паровоз Ел-2500 бронепоезду берегової оборони ЧФ «Железняков», 1941 – 42, встановлений 1967, мем. дошка 1967 (іст.).

Рєпіна вул., № 8. Будинок 1960-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу Абрамов В. Н. (іст.); **№ 10.** Будинок 1969, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941 – 42, воєнкор флотської газети «Красный черноморец», севастопольський поет Красовський А. С., 1969 – 83, мем. дошка 1994, ск. Чиж С., худ. Степанов І. (іст.).

Рибакіна вул., № 5. Будинок, в якому містився 1428 (1228) евакошпиталь Приморської армії, кін. 1942, мем. дошка 1973 (іст.); Пам'ятне місце боїв 142-ї окремої стрілецької бригади, 1942 (іст.).

Севастопольська бухта. Пам'ятник затопленим в 1854 – 1855 кораблям, які перегородили вхід на рейд іноземному флоту, 1905, ск. Адамсон А., арх. Фельдман В., інж. Енберг О. (мист.); півн. берег, Михайлівська батарея, 1843 – 46 (архіт., іст.); Пам'ятне місце загибелі лінкора «Новоросійск» 1955, пам. 1990 (іст.).

Сенявіна вул., № 3. Житловий будинок, 1910 (модерн), рек. 1963 (архіт.)

Сергєєва-Ценського вул. Сходи, 1960-і рр. (архіт.)

Симоненка і Челюскінців вул. Північне укріплення, 1907 – 11 (архіт., іст.).

Соловійова вул., № 1. Пам'ятне місце масових розстрілів військовополонених і мирних громадян в період нацистської окупації Севастополя, 1942 – 44, пам. 1972, авт. Каплер О., Шевцов А. (іст.).

Суворова вул. (архіт., містобуд., іст.). Адміністративний будинок, 1934, 1950 (архіт.); **№ 5.** Житловий будинок, 1954 – 55, форми італійського ренесансу, арх. Артюхов В., Серапіонов З., Ізаксон Ю., інж. Самойлов Д. (архіт.); **№ 12.** Пам'ятне місце будинку, у флігелі якого проживав керівник повстання матросів на панцирнику «Очаков», лейтенант Шмідт П. П., мем. дошка 1963 (іст.); **№ 19.** Будинок Волохова 1-ї пол. 19 ст., відбуд., 1950-і рр., ампір, в якому проживав віце-адмірал, один з керівників оборони Сева-

стополя 1854 – 55 Корнілов В. О., 26 вересня – 5 жовтня 1854, адмірал, один з керівників оборони Севастополя 1854–55 Нахімов П. С., жовтень 1854 – серпень 1855, містився штаб оборони Севастополя 1854–55, бували організатор оборони Севастополя Тотлебен Е. І., хірург, вчений Пирогов М. І., мем. дошка 1905 (архит., іст.); № 20. Жіноча казенна гімназія, поч. 20 ст., класицистичні форми (архит.); у дворі, Пам'ятне місце загибелі екіпажу літака «Ил-4», 1943, пам. 1976, худ. Белицький І. (іст.), № 27. Будинок для церковних служителів, серед. 19 ст., неоготика (архит.); № 28. Прибутковий будинок (Ріхтера), 1912, арх. Субботін В. А., Бург С. П., неоампір, з елементами модерну (архит.); № 29. Будинок, в якому проживав Герой Радянського Союзу (1944) Абдрахманов А. К., мем. дошка 2002 (іст.).

Суворова пл. Пам'ятник полководцю, генералісимуму російської армії (з 1799), військовому теоретику, на честь якого в СРСР 1943 засновані суворовські військові училища, Суворову О. В., 1983, ск. Гордєєв В., Рябков В., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (мист.); Особняк («Будинок Ріхтера»), 1912, арх. Суботін В., Бург С. (архит.).

7-го Листопада вул., № 6. Миське училище, 1902 (архит.); Морський військово-водолазний технікум ЕПРОП (експедиція підводних робіт особливо-го призначення), 1932 (архит., іст.).

Телефонна пристань. Пам'ятне місце базування кораблів допоміжного флоту, 1941 – 42, пам. 1967, арх. Гокадзе А. (іст.).

300-річчя Російського флоту пл. Пам'ятник на честь 300-річчя Російського флоту, 1996, арх. Мечников І. (мист.).

Ушакова балка. Акведук, серед. 19 ст., інж. Уптон Д. (архит.)

Ушакова пл., 1-а пол. 19 ст. (містобуд., архит., іст.): Матроський клуб, 1954, арх. Богданов І., Кирєєв Л., форми класицизму, інтер'єри – арх. Швабауер Г. (архит.); Пам'ятник російському флотоводцю, адміралу, активному учаснику будівництва порту і головної бази ЧФ (з 1785), командуючому Севастопольською ескадрою і портом (з 1788), учаснику російсько-турецької війни 1787 – 91, контр-адміралу (з 1789) Ушакову Ф. Ф., 1983, ск. Чиж С., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (іст., мист.).

Фрунзе вул. Вежа вітрів, 1849, інж. Уптон С. (архит.).

Хомутова балка. Садибний комплекс з ландшафтним парком (Максимова дача) купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина Севастополя, міського голови (1901 – 08) Максимова О. О., кін. 19 ст. – поч. 20 ст., арх. Фельдман В.: Особняк (неокласицизм), Альтанки і павільйони, Штучні руїни, Мостики, басейни і сходи (архит.); Комплекс сільськогосподарських споруд (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); Пам'ятне місце розміщення медсанбату № 224 172-ї стрілецької дивізії, 40-го військо-

во-морського шпиталу, 1941 – 42 (іст.); **Каштанова вул.** Братське кладовище радянських воїнів, учасників оборони Севастополя 1941 – 42: Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42. Серед них – учасник радянсько-фінляндської війни, Герой Радянського Союзу (1940), оборони Севастополя 1941 – 42, молодший лейтенант, командир штабної батареї 18-го гвардійського артилерійського полку Зарников І. С. 1942, перепоховання 1961, пам. 1961, рек. 1985, арх. Шеффер А. (іст.); Могила військового лікаря Долідзе А. Г., 1942, пам. 1942, рек. 1961 (іст.); Пам'ятне місце розташування 113-ї (703-ї) берегової батареї, 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Хрульова вул., № 8. Оборонна вежа 1-го бастиону, одного з головних пунктів оборони Севастополя 1854 – 55, 1851; Казарми, 1835, 1837, арх. Штауберт О. (архит., іст.).

Хрустальна вул., № 119. Дот № 30 – пам'ятне місце героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1967 (іст.).

Хрустальний мис. Обеліск місту-герою Севастополю, 1977, ск. Макогон І. Чиж С., арх. Баглей А., Вересов Є., Катернога М., Шемсединов І., Шеффер А. (мист.).

Челюскінців вул., перехрестя з **Богданова вул.** Катерининська миля – один з подорожніх знаків, встановлених за маршрутом імператриці Російської імперії Катерини II під час її подорожі до Криму, 1786 (іст.).

4-а Бастионна вул., № 3. Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941 – 42, генерал-майор Жилін І. С., 1949-1976(іст.).

Шевченка Т. вул., Шевченка Т. – Кесаєва вул. (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.)

Шестакова узвіз, №1. Житловий будинок, 1955, російський класицизм (архит.).

Щербака вул., № 10. Особняк (будинок Савіна), 1848, інж. Савин, класицизм, відн. 1948 (архит.); **№ 12.** Будинок, в якому містився №117 (300) військового шпиталю Приморської армії 1941–42, мем. дошка 1951 (іст.); **№ 20.** Будинок, в якому знаходилася явочна квартира більшовиків, 1918–19, мем. дошка 1971 (іст.); Житловий будинок, 1973, арх. Фуклев В., інж. Назін В. (архит.).

Щорса вул., №1. Будинок, де навчався Герой Радянського Союзу Ходирев В. В., 1940 – 41, мем. дошка 1956 (іст.).

Щитова вул. Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, директора нафтобази Цевуха Ю. К., 1942, пам. 1965 (іст.); Братська могила радянських воїнів, учасників оборони Севастополя, 1941-42 (іст.).

ВІДДАЛЕНІ ЧАСТИНИ МІСТА

БАЛАКЛАВА

Балаклава (археол., іст., архіт., містобуд.).

Балаклавська бухта. Пам'ятне місце базування підводних човнів ЧФ, 1941 – 42, пам. 1989, автор Орлов П. (іст., мист.); зах. берег: Дача Завадського Л. М. «Фата Моргана», поч. 1900-х рр.: Головний будинок, флігель (іст., архіт.); Дача Педькова, 1890 – 1900: Головний будинок, флігель (архіт.); Дача Щербини, 1890 – 1900 (архіт.); Мисливський будинок князя Юсупова Ф. Ф. (молодшого), поч. 1900-х рр. (архіт.); Склад коньячного заводу Шигта, 1900 – 10 (архіт.); Поселення укріплене Митилено – античність, середньовіччя (археол.).

Башенна вул., № 1. Пошта, поч. 20 ст. (архіт.).

Безименна висота. Братська могила радянських воїнів 242-ї гірськострілецької дивізії, 1944 (іст.); Пам'ятне місце боїв 242-ї Таманської гірськострілецької дивізії, 1944, пам. 1944, ск. Погосян Т., інж. Коптев В. (іст.).

Благодатна вул. Братське кладовище (4 братські могили) радянських воїнів з частин і з'єднань Приморської армії і ЧФ, 1941 – 42, 1944, пам. 1944 (іст.); На пд. від зх. частини (балка Вітмера). Поселення «Благодать» 2-1 тис. до н.е. (археол.).

Висота 212,1. Братське кладовище (2 братські могили) воїнів 227-ї Темрюкської стрілецької і 242-ї Таманської Червонопрапорної гірськострілецької дивізій, 1944, пам. 1975, рек. 1985 (іст.); Форт Північний, поч. 20 ст. (архіт.).

Висота 361,2. Форт Південний, 1914 – 17 (архіт., іст.).

Гірська висота. Братська могила радянських воїнів 318-ї стрілецької дивізії, 1944, пам. 1944, арх. Кисельов А. (іст.); Пам'ятне місце командного пункту 1-го сектору оборони 109-ї і 388-ї стрілецьких дивізій Приморської армії 1941 – 42, пам. 1961 (іст.).

Жукова вул., № 9. Дача Зусмана І. П., 1873, ампір, в якій містився штаб 2-го батальйону 456-го стрілецького полку під командуванням майора Ружникова А. В., листопад 1941 – червень 1942, мем. дошка 1958 (архіт., іст.).

Калича вул. (архіт., містобуд., іст.): **№ 2.** Пам'ятне місце боїв 570-го стрілецького полку, 1944, пам. 1969 (іст.); **№ 3.** Міська електростанція, 1910 (архіт.); **№ 5.** Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.); **№ 8.** Трактор «Монополька», поч. 20 ст. (архіт.); **№ 12.** Прибутковий будинок Ватикіюті, поч. 20 ст. (архіт.); **№ 19.** Особняк, в якому проживав міський інженер Балаклави (1920 – 22), міський архітектор Севастополя (1922 – 38) Врангель М. О., з 1918 (архіт., іст.); **№ 39.** Прибутковий будинок Капітанакі, поч. 20 ст. (архіт.);

№ 41. Прибутковий будинок Гіналі К. С., поч. 20 ст. (архіт.); № 43. Храм дванадцяти апостолів, 1799 (архіт.); № 45. Житловий будинок Констанді Н., кін. 19 ст., в якому зупинявся російський письменник Купрін О. І. (архіт., іст.); Могильник Кефало-Вриси – античність, відкритий під час Кримської війни 1853 – 56 полковником 39-го англ. полку Монро, описаний Юргевичем В. (1861), Кондаракі В. (1883), Репниковим М. (1907) (археол.); Пам'ятне місце базування підводних човнів ЧФ, 1941 – 42, пам. 1989, автор Орлов П. (іст.).

Кірова вул., № 10. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.); **№ 11.** Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.)

Ключова вул. № 8. Могила невідомого радянського воїна, учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, перепоховання 1977, пам. 1978 (іст.).

Кріпосна гора. Східний берег Балаклавської бухти. **Архітектурно-археологічний комплекс «Фортеця Чембало» - середньовіччя (археол., іст., архіт.):** 1. Генуезька башта № 1 – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 2. Генуезькі барбакан башти № 1 с двома хвіртками та куртина I приморського фортечного муру – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 3. Генуезькі башта № 6 з «Портовою брамою» та куртиною приморської фортечної стіни – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 4. Генуезькі портові будівлі з баштою № 11 та куртиною приморської фортечної стіни – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 5. Генуезька напівкругла башта № 12 на мису – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 6. Генуезька башта № 2 – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 7. Генуезькі барбакан башти № 2 з брамою та куртина II – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 8. Генуезькі башта № 3 та куртина III – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 9. Генуезькі башта № 4 та куртина IV – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 10. Генуезька башта № 5 – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 11. Генуезька башта № 6 – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 12. Генуезька церква «Консульська» в Консульському замку – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 13. Генуезькі башта № 7 з цистерною та адміністративні будівлі в Консульському замку – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 14. Генуезькі башта № 8 та куртина VIII з майданчиком для каменеметальної машини і «арсеналом» в Консульському замку – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 15. Генуезька церква св. Георгія в Консульському замку – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 16. Генуезька двохапсидна церква в Консульському замку («Храм 2005 р.») – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 17. Генуезьке водосховище в Консульському замку – пізні се-

редньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 18. Генуезька башта № 9 – донжон з цистерною в цитаделі – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 19. Генуезькі барбакан башти №9 та куртина з хвірткою – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 20. Генуезькі башта № 10 та куртина V – пізні середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); Пам'ятне місце боїв радянських воїнів 456-го стрілецького прикордонного полку НКВС, 1941-42 (іст.).

Мраморна вул. Братське кладовище (3 братські і 1 одиночна могила) радянських прикордонників із зведеного полку прикордонних військ НКВС (29.01.42 – 456 стрілецького полку 109-ї стрілецької дивізії Приморської армії) і радянських воїнів 227-ї стрілецької дивізії та інших частин Приморської армії, 1941 – 42, 1944, пам. 1958 (іст.); Особняк Скірмунта К. А., 1890-і рр. (архіт.); Міське кладовище: Могила російського революціонера, учасника вітчизняної війни 1812, генерал-майора, члена виконавчого комітету організації «Народна воля» Тригоні М. М., 1917, пам. 1922 (іст.).

Назукіна набережна, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., містобуд., іст.); **№ 1.** Аптека Золотницького, поч. 20 ст. (архіт., іст.); **№ 2-а.** Водолікарня Гіналі К. С., 1904 (архіт.); **№ 3** Готель «Гранд-отель», 1887 – 1900, в якому зупинялися російські письменники Бунін І. О., 1889, 1896, Купрін О. І., 1904, 1905, 1906 (архіт., іст.); **№ 9.** Прибутковий будинок Христопуло А., 1890-і рр., в якому народився один із організаторів соціалістичного союзу молоді і комсомольської організації Севастополя Алексакіс О. Х., 1899, мем. дошка 1989, автори Вержуцький О., Вольфович Н. (архіт., іст.); **№ 11.** Прибутковий будинок Ліюлі, кін. 1890-х рр. (архіт.); **№ 13.** Житловий будинок, 1950-і рр. (архіт.); **№ 15.** Будинок Ватикіоті, кін. 1890-х рр. (архіт.); **№ 21.** Готель «Россия», 1890-і рр. (архіт.); **№ 23.** Кінотеатр Ангелова А. М. «Мої Ієроз» («Мій відпочинок»), 1910-і рр. (архіт.); **№ 25.** Житловий будинок спеціалістів Чорноморської експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), 1936 – 39 (архіт.); **№ 27.** Садиба Мерецької, поч. 20 ст. (архіт., іст.); **№ 34.** Житловий будинок, де зупинялася українська письменниця Леся Українка, 1907 (архіт., іст.); **№ 41.** Будинок Михайлі, 1900-і рр. (архіт.); **№ 53, 55.** Садиба Соколової, поч. 20 ст., в якому проживала письменниця Леся Українка, 1907 (архіт., іст.); **№ 59.** Дача Педькова, поч. 20 ст. (архіт.); Пам'ятник видатній українській поетесі Лесі Українці, 2004, ск. Суханов В. (мист.).

Новикова вул., № 3. Школа молодших командирів, 1935 (архіт.); Братська могила радянських воїнів, учасників Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, пам. 1953, рек. 2002, арх. Іванов В., ск. Суханов В., різьбяр по каменю Суханов В. (іст.); перехрестя вул. **Крестовського, Калича:** Пам'ятне місце боїв прикордонників, 1941 – 42 (іст.); Фонтан, 19 – 20 ст.

(архіт.); **вул. Новикова – проїзд Невський, вул. Комунарів:** Городище Кадиковське, – античність, середньовіччя (археол.).

1 Травня пл. Будинок офіцерів, 1932, класицизм, в якому містився Клуб Чорноморської експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), 1936 (архіт., іст.).

Рубцова вул., № 2. Миська управа, 1890-і рр. (архіт.); **№ 6.** Будинок Гіналі К. С, 19 ст. (архіт.); **№ 4.** Будинок Михайлі, поч. 19 ст. (архіт.); **№ 25.** Будинок Ремезова П. І., 1880–ті рр., відновл. 1950-х рр., в якому проживав російський письменник Купрін О. І. 1904 – 05 (іст.); **№ 43.** Церква дванадцяти апостолів, 1357, збуд. комендантом фортеці генуезцем Симоном дель Орто, біля Кріпосної гори фортеці Чембало, 1990 відновлена як храм ХУШ ст. арх.Лосицький Ю. (архіт., мист.).

Спартаківців вул. Братське кладовище (8 братських могил) захисників і визволителів міста, радянських воїнів Приморської і 51-ї армії, 1941 – 42, 1944, пам. 1944 (іст.).

Спілія гора. Південний форт, кін. 19 ст. – зразок фортифікаційної архітектури 19 ст. (архіт.).

Чорноріченське водосховище, 1956 (архіт., іст.).

ІНКЕРМАН

Інкерман (археол., архіт., містобуд., іст.).

Вузлова вул. Зах. сторона. Поселення Уч-Баш, 1 тис. до н. е., – середньовіччя. Відкрите Соловійовим Л. (1922), досліджували Соловійов Л. (1922 – 26), Бабенчикови В. і П. (1924), розкопки провів Стржелецький С. (1952 – 54) (археол.).

19-го партз'їзду вул. Пам'ятне місце подвигу Героя Радянського Союзу (1945), командира відділення роти автоматників 997-го стрілецького полку 263-ї стрілецької дивізії 51-ї армії 4-го Українського фронту, старшого сержанта Погадаєва С. Б., 9 травня 1944, пам. 1974, ск. Кошкін К. (іст.).

Загайтанська скеля. Поселення № 5. – середньовіччя. Відкрите Соловійовим Л. (1924–25), розвідки Стржелецького С. Ф. 1949, Савелі О. Я. 1978. (археол.); Монастир печерний – середньовіччя. Дослідили і описали Бертсь–Делагард О. Л., 1885, Репников М., 1937 (археол.); **Первомайська балка.** Поселення Ак-Керман – 1 тис. до н.е., 15 ст. (археол.); **Плато** – Поселення Загайтанське укріплене – 1 тис. до н.е., середньовіччя (археол.).

Залізнична станція. Над зал. станцією. Монастир печерний – середньовіччя (археол.).

Зелена гора. Братська могила радянських воїнів 85-го окремого Севастопольського танкового полку (іст.).

(архіт.); **вул. Новикова – проїзд Невський, вул. Комунарів:** Городище Кадиковське, – античність, середньовіччя (археол.).

1 Травня пл. Будинок офіцерів, 1932, класицизм, в якому містився Клуб Чорноморської експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), 1936 (архіт., іст.).

Рубцова вул., № 2. Миська управа, 1890-і рр. (архіт.); **№ 6.** Будинок Гіналі К. С, 19 ст. (архіт.); **№ 4.** Будинок Михайлі, поч. 19 ст. (архіт.); **№ 25.** Будинок Ремезова П. І., 1880–ті рр., відновл. 1950-х рр., в якому проживав російський письменник Купрін О. І. 1904 – 05 (іст.); **№ 43.** Церква дванадцяти апостолів, 1357, збуд. комендантом фортеці генуезцем Симоном дель Орто, біля Кріпосної гори фортеці Чембало, 1990 відновлена як храм ХУШ ст. арх.Лосицький Ю. (архіт., мист.).

Спартаківців вул. Братське кладовище (8 братських могил) захисників і визволителів міста, радянських воїнів Приморської і 51-ї армії, 1941 – 42, 1944, пам. 1944 (іст.).

Спілія гора. Південний форт, кін. 19 ст. – зразок фортифікаційної архітектури 19 ст. (архіт.).

Чорноріченське водосховище, 1956 (архіт., іст.).

ІНКЕРМАН

Інкерман (археол., архіт., містобуд., іст.).

Вузлова вул. Зах. сторона. Поселення Уч-Баш, 1 тис. до н. е., – середньовіччя. Відкрите Соловійовим Л. (1922), досліджували Соловійов Л. (1922 – 26), Бабенчикови В. і П. (1924), розкопки провів Стржелецький С. (1952 – 54) (археол.).

19-го партз'їзду вул. Пам'ятне місце подвигу Героя Радянського Союзу (1945), командира відділення роти автоматників 997-го стрілецького полку 263-ї стрілецької дивізії 51-ї армії 4-го Українського фронту, старшого сержанта Погадаєва С. Б., 9 травня 1944, пам. 1974, ск. Кошкін К. (іст.).

Загайтанська скеля. Поселення № 5. – середньовіччя. Відкрите Соловійовим Л. (1924–25), розвідки Стржелецького С. Ф. 1949, Савелі О. Я. 1978. (археол.); Монастир печерний – середньовіччя. Дослідили і описали Бертсь-Делагард О. Л., 1885, Репников М., 1937 (археол.); **Первомайська балка.** Поселення Ак-Керман – 1 тис. до н.е., 15 ст. (археол.); **Плато** – Поселення Загайтанське укріплене – 1 тис. до н.е., середньовіччя (археол.).

Залізнична станція. Над зал. станцією. Монастир печерний – середньовіччя (археол.).

Зелена гора. Братська могила радянських воїнів 85-го окремого Севастопольського танкового полку (іст.).

Кладовище міське. Могила радянського воїна Іванова С. В. (іст.).

Менжинського вул. Дот № 13 - пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Мекензівси гори, Мекензівське лісництво, Мартиновська Балка. Братська могила радянських воїнів, учасників оборони Севастополя 1941-42 (іст.); Поселення «Мартиновська балка – 1» – 5-7 ст. Відкрите Савелею О. (археол.); **2-й кордон лісництва.** Братська могила радянських воїнів, лісничих Ваганових Д. І. та І. М., Федотова І. Н. (іст.); Братська могила радянського воїна і жертв нацизму (іст.); **2-й кордон лісництва.** Група курганів (17) Терек – Іол (археол.); Могильник «2 кордон» – 7 – 5 ст. до н.е. Досліджений Семеновим–Зусером С. (1930–31), Репниковим М. (1933) (археол.); Могильник «Отар-Алан» – 7 -6 ст. до н.е. (археол.); Поселення № 2 (Деве-Окюрген) – 1 тис. до н.е. -4 ст. (археол.); **3-й кордон лісництва.** Поселення «Мартиновська балка – 2» – 2 -4 ст. Відкрите Бабенчиковим П. 1928, довіджували Бабенчикоми П. і В., 1928, Савеля О. 1967 (археол.); **16-й кордон лісництва.** Братська могила радянських воїнів (іст.); **Висота 60,0.** Пам'ятне місце 365-ї зенітно–артилерійської берегової батареї 1941–42 (іст.), Пам'ятне місце 115-ї (704) берегової батареї 1941–42 (іст.); **на пд. станції Мекензівси гори.** Поселення Хатмер – 8 -10 ст. (археол.).

Монастирська скеля. Архітектурно-археологічний комплекс «Фортеця Каламіта» – середньовіччя (археол., архіт., містобуд.): 1. Візантійські та османські фортечні мури, башти та рів – раннє та розвинуте середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 2. Візантійські печерні споруди та скельні сходи по краю плато – розвинуте середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 3. Візантійський печерний Георгіївський монастир – розвинуте середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 4. Візантійські печерні споруди у фортечному рові – розвинуте середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); 5. Візантійські печерні споруди у Гайтанській балці – розвинуте середньовіччя (археол., архіт., містобуд.); біля стіни фортеці: Могила учасника оборони Севастополя 1941-42, червонофлотця Дмитриченка (іст.); І-а безименна балка на пн. від Каламіти. Могильник №9 – кін. 2 – рубіж 2-1 тис. до н.е. Досліджений Крісом Х. (1948, 1950), Стржелецьким С. (1951) (археол.); **Монастир печерний Інкерманський – 8-20 ст. (археол.):** 1. Храм св. Апостола Андрія Первозваного (археол.); 2. Храм св. Євграфія (Географія). Дослідили: Бертъє–Деларгард О. Л. (1885), Бабенчиков В. П. (1937) (археол., архіт.); 3. Храм св. Климентя (археол.); 4. Храм з хрещальною «Афка» (археол.); 5. Храм св. Мартина (археол.); 6. Храм Дмитра Солунського. 8-20 ст. (археол.); 7. Храм св. Пантелеймона, 1895 (архіт.). Вперше описав російський священик Іаков Лизлов

у 1634, досліджував: Бертсь–Делагард О. Л. (1885–1918), описали: Аркас З. А. (1848–79), Ливанов В. Ф. (1874), Оболенський (1845), Паллас П. С., (1881), Струков Д. М. (1876), реставрований 1867 р. під керівництвом художника Струкова Д. М. (археол., архіт.); На території монастиря: Братська могила радянських воїнів 25–ї стрілецької дивізії ім. В. І. Чапаєва, 1941–42, пам. 1969 (іст.), Пам'ятне місце розташування штабу 25–ї стрілецької дивізії ім. В. І. Чапаєва, листопад 1941– червень 1942, командир генерал–майор Коломієць Т. К., нач. штабу підполковник Неустроєв П. Г., мем. дошка 1969 (іст.).

Радянська балка. Пам'ятне місце подвигу техника–інтенданта 1-го рангу Саснка П. П., червень 1942, мем. дошка 1974 (іст.); Штольні № 10 – 13 Інкерманського заводу шампанських вин, Пам'ятне місце, де працював «Спецкомбінат № 2» з виготовлення одягу і взуття для захисників Севастополя, 1941 – 42, мем. дошка 1963 (іст.).

Сахарна Головка с-ще. Братська могила радянських воїнів, серед них комбат Петровський А. Г., 1941, пам. 1960 (іст.); Могила невідомого радянського воїна, пам. 1970 (іст.); **Нефтяна вул.** Пам'ятне місце боїв 263-ї стрілецької дивізії, 1944, пам. 1970, автор Милодан В., рек. 1985, арх. Сергєєв А., ск. Асланян З. (іст., мист.); **Сахарна Головка гора,** Поселення № 6. – I тис. до н.е. Відкрите Соловйовим Л. Н., 1924, досліджували Тахтаї А. К., 1944, Стржелецький С. Ф. 1952, Борисова В. В. 1953 (археол.); у 1,5 км на пн.- зх. від гори. Поселення ГУ – 14 («Чорна річка») – I тис. до н.е. (археол.).

Суздальські висоти. Пам'ятне місце Інкерманської битви 24 жовтня (5 листопада) 1854 між російськими та англо-французькими військами, пам. 1905, зруйн. 1941 – 42, залишки цоколя (іст.). Пам'ятник російським воїнам, учасникам Інкерманської битви, 2005 (відн.); Пам'ятник «В пам'ять англичанам, французам и русским, павшим при Инкерманском сражении 24.10/11.1854», 2004 (відн.) (іст., мист.). Поселення № 12 – 4-7 ст. (археол.).

Східна околиця. Братська могила мінометників 79-ї окремої морської стрілецької бригади, серед них воєнком Толмачев А. Г., 1942, пам. 1969 (іст.).

Чортова балка. Могильник №17 «Уч–Баш», I пол. I тис. до н. е. Відкритий Соловйовим Л. (1924), досліджений Жеребцовим С. (1954), Стржелецьким С. (1954) (археол.).

НАСЕЛЕНІ ТА ГЕОГРАФІЧНІ ПУНКТИ

Айя мис. Кокія–Кая скеля. Замок Кокія–Ісар – 8–13 ст. Оборонний мур, надбрамна вежа, часовня, будівлі 10–13 ст., вперше описаний Кеппеном П. 1819, 1835, досліджувала Південнобережна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Домбровського О.І. 1965–68 (археол.).

Андріївка с-ще. Кладовище. Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни Патрогіна С. Б., пам. 1985 (іст.).

Байдарський перевал. Байдарські ворота. 1848, арх. Ешліман К. І. (архіт., іст.); Пам'ятне місце боїв Севастопольського і Балаклавського партизанських загонів, 1942, пам. 1967, автор. Солдатов В. (іст.).

Балаклавська долина. Агрофірма «Золотая балка», 1921 (радгосп «Профінтерн», 1930 – 56, агрофірма «Золотая балка» з 1989, до складу якої входять п'ять відділень, чотири цехи, два заводи з виробництва шампанського, соків і вин) (іст.); Трактор КД-35 (випуск 1947) – пам'ятка техніки, 1967 (іст.); Завод марочних вин, 1961 (іст.).

Балаклавське шосе. 3-й км. Дот № 30 – пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.); **5-й км.** Кладовище (міське) (архіт., іст.); Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 1-го сектору оборони, 1941 – 42, пам. 1965, авт. Захаренко В. (іст.); Братська могила радянських воїнів, 1942, перепоховання 1980, пам. 1980, автори: Аброщенко П., Базов А. (іст.); Братська могила жертв нацизму, 1942 – 44, пам. 1976, ск. Чиж С., Білецький І. (іст.); Братське кладовище (2 братські і 16 одиночних могил) радянських воїнів Приморської армії, 1944, пам. 1944, рек. 1985 (іст.); Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 128-ї Туркестанської Червонопрапорної гвардійської гірськострілецької дивізії Приморської армії, 1944, пам. 1944, рек. 1965 – 67; Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 388-ї стрілецької дивізії Приморської армії і 9-бригади морської піхоти ЧФ, 1941 – 42, 1944, пам. 1965 (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Героя Соціалістичної Праці (1966) Ляха Я. І., 1977, пам. 1978 (іст.); **Почесний квартал, 2-й ряд.** пд.-зх. частина кладовища, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945), заслуженого військового льотчика, полковника Павловського І. М., 1982, пам. 1983, автор Брич А. (іст.); пн.-зх. частина кладовища, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1943), льотчика, підполковника Смазнова В. В., 1979, пам. 1985, автор Брич А. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944) Абдрахманова А. К. (іст.);

Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945) Абрамова В. Н. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1943), полковника Абизова Г. О., 1999, пам. 1999 (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Белякова Н. Н. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Бордуна В. Н. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944) Бикова В. І. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1946), лейтенанта Валянського М. Я. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944), старшого лейтенанта Великого В. І. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1943), полковника Вовка М. П. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945), старшого лейтенанта Єсауленка М. С. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Жилова В. В. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Іванова С. В. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Кобильченка А. Г. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945) Колодіна А. І. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Кочергіна А. А. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945), полковника Кочеткова М. І. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1945), полковника Кратова Д. М. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1943), капітана Лишакова Г. І. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Мироненка А. В. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Михайлова В. Н. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944) Мороза Д. Є (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1946) Неустроева С. А., 1998, пам. 1998, автор Хрячков А. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Паніна А. Н. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45 Папаяна Р. А. (іст.); Могила Почесного громадянина міста-героя Севастополя Пирогова Р. А. (іст.); Могила Героя Соціалістичної

Праці Просянкін Г. Л. (іст.); Могила радянського воїна, учасника радянсько-афганської війни 1979-1989 Руденка А. А. (іст.); Могила Героя Соціалістичної Праці Русака А. І. (іст.); Могила Героя Соціалістичної Праці Семенца Н. І. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу Фоміна В. В. (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944), командира дивізіона торпедних катерів, капітана 3-го рангу Шенгура І. П., 1986, пам. (іст.); Братське кладовище воїнів 128-ї гвард. Туркестанської гірсько-стрілецької дивізії Приморської армії, 1944, пам. 1944, рек. 1965-67 (іст.); Пам'ятне місце воїнського французького некрополя, 1853-56, пам. знак 2004 (іст.); **7-й км.** Пам'ятне місце 19-ї берегової батареї, 1942, пам. 1986, автор Єрьомін В. (іст.); **10-й км.** Пам'ятне місце боїв частин і з'єднань 1-го сектора Севастопольського оборонного району, 1941 – 42, пам. 1961, арх. Шеффер А. (іст.); Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 89-ї Таманської Червонопрапорної ордена Червоної зірки стрілецької дивізії, 1944, пам. 1944, рек. 1961, арх. Торосян Д., ск. Арутюнян А. (іст., мист.); Братське кладовище (2 братські могили) воїнів 414 Анапської стрілецької дивізії, 1944, пам. 1961, арх. Гокадзе А., ск. Сіхуралідзе Т. (іст., мист.); **12-й км.** Пам'ятний знак «Примирення держав – учасниць Кримської війни 1853 – 56» (мист.).

Бельбекська долина. Кримська помологічна станція Інституту рослинництва НАН України, Пам'ятне місце боїв 33-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1944, пам. 1971, автори: Горбунов К., Поліщук І. (іст.); Пам'ятник академіку Вавілову С. І. (іст.).

Бермана балка. Комплекс сільськогосподарських споруд і земельних ділянок № 321, № 347, № 359. Виявлений Гриневичем К. (1927), досліджений ним (1928–29) і Ніколаєнко Г. (1983–84) (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); **Бермана і Верхньо-Юхарина балки (вододіл).** Комплекс сільськогосподарських споруд №№ 343, 344 (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.)

Бизюк гора. Пам'ятне місце боїв кримських партизанів 1941 – 42, 1944, пам. 1966, авт. Милодан В. (мист.).

Вавілове с-ще. Могильник «Орта-Бельбек», 6–5 ст. до н. е. Відкритий Печенкінін Н. (1903), Савелею О. (1966) (археол.), на зх. від Камишловського мосту. Поселення «Камишловське – 1», 2–3 ст., відкрито і обстежено Савелею О. Я. 1965 (археол.).

Верхньосадове с., залізнична станція. Братські і одиночні могили радянських воїнів 1941 – 44 (іст.); на пд. станції. Городище Сиваг-Кара-Тепе – 4-8 ст. (археол.); у 0,5 км на пд. від станції. Могильник «Карши-Баїр» – перші ст. н.е. (археол.); у 1,5 км на пд. від станції. Могильник Баш-Кая – перші ст. н.е. (археол.); Пам'ятне місце подвига 5 радянських воїнів 18 батальону морської піхоти: політрука Фільченкова М.Д., червонофлотців Красносельського І.М., Одинцова Д.С., Паршина Ю.К., Цибулька В.Ф., 7 листопада 1941 пам. 1945 (іст.); на пд. станції. Поселення Ілана – 4- 7 ст. (археол.); Поселення «Станція Верхньо-Садове-1» – 5-7 ст. (археол.); Поселення «Станція Верхньо-Садове-2» – 1 ст. до н.е. – 4 ст. Відкрите Савелею О. 1967 (археол.); **Локомотивна вул., №19.** Житловий будинок, кін. 19 ст, оформлений декором в традиціях татарської дерев'яної архітектури (архіт.), пн.-сх. околиця села. Поселення Дуван-Кой – 1 ст. до н.е. – 1-4 ст. (археол.).

Верхньо-Юхарина балка. Античні сільські садиби і земельні ділянки №180, №303, №307, №340, №342, №349, №363, №364, №380, №402 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів.* Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність, середньовіччя) (археол.)

Виноградний мис. Садиба. Наділ № 48-а, кін. 4 – 3 ст. до н. е., виявлена Гераклейською експедицією 1973 – 77, досліджувала Ніколаєнко Г. 1980 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів.* Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність, середньовіччя) (археол.)

Вишневе с-ще. Городище и поселення «Вишневе», 1 – 4 ст. (археол.).

Вікторія висота. Дот № 20 – пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.); Могила невідомого радянського воїна, 1941 – 42, пам. 1976, авт. Криуленко В. (іст.).

Водоканал с-ще. Плотинно–Запрудна вул. Поселення № 10 (Водоканал-2), 4 – 2 ст. до н. е., відкрите і досліджене Жеребцовим Є. Н. 1952, досліджене Савелею О. 1973, 1985 (археол.); **1,5 км на пд.–зах. Поселення «Водоканал-1»**, 4–2 ст. до н. е., відкрите Савелею О. 1973 (археол.).

Волов'я балка. Поселення № 13, 4 – 7 ст. (археол.).

Гераклейський п-ів. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя (археол.): Бермана балка. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 359 – античність (археол.); гирло, лівий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 347 (археол.); Бермана і Верхньо-Юхаріної балок вододіл. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 321 (археол.); Бермана і Верхньо-Юхаріної балок вододіл. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд «Близнаюки» на земельних ділянках №№ 343, 344. 4ст. до н.е. – 3 ст. н.е.

(археол.). **Верхньо-Юхарина балка** – правий схил, пн.-сх. сторона шосе по трасі місто –Фіолент, за залізничним мостом. Сільська садиба земельної ділянки № 180/72 (археол.); лівий схил. Укріплений комплекс «Садиба на горі» і «Маленька садиба на горі» сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 307 (археол.); правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 364 (археол.); правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 380 (археол.); правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 342 (археол.); північний схил, територія міського кладовища на 5км. Сільська садиба земельної ділянки № 340 – античність – середньовіччя (археол.). Сільська садиба земельної ділянки №349 (археол.); біля джерела. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 363 (археол.); верхів'я і східний гребінь Каранських висот. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №402 (археол.); лівий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 303 – античність (археол.); Верхньо-Юхариної і Сарандинакіної балок вододіл. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 379 (археол.); **Виноградний і Фіолент миси** – між мисами. Укріплена сільська садиба земельної ділянки № 313/48-а – 4 ст. до н.е. – 12 ст. (археол.); **Героїв Сталінграду пр-т.** Ринок. Укріплена сільська садиба земельної ділянки № 10 (археол.); **Жовтневої революції пр-т.** Р-н біля навігаційного знаку. Сільська садиба земельної ділянки №100/91 (археол.). **Камишова бухта** – верхів'я, пд.-сх. сторона шосе у напрямку Козачої бухти. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 31 – 4 ст. до н.е. – 15 ст. (археол.); правий берег. Мікрорайон «Омега – 2». Сільська садиба земельної ділянки № 6 – елінізм (археол.); Мікрорайон «Омега – 2 А». Укріплена сільська садиба земельної ділянки № 9 – античність і раннє середньовіччя (археол.); мис на західному березі. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 32 (археол.); 1 км на пд.-сх. від верхів'я – плато Гераклеїського п-ва. Антична земельна ділянка № 131/49 (археол.). **Карантинна балка** верхів'я. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 221/197 (археол.); лівий схил біля верхів'я. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 261/186 (археол.); верхів'я і Юхарина балка – правий схил, плато. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 239/170 (археол.); **Козача бухта.** Манганарі мис. Укріплена сільська садиба земельної ділянки № 41/39-а – елінізм (археол.); **Козача і Солена бухти** (між бухтами) – Солена коса. Сільська садиба земельної ділянки №49 (археол.); **Маячний п-ів.** Городище «Страбонів

Херсонес» – античність (археол.); західний берег Козачої бухти. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №66 (археол.); район 2-го Соленого озера. Сільські садиби, античні дороги та межі на земельних ділянках №№ 67-68, 73 (археол.); Сільська садиба земельної ділянки №68 (археол.); 800 м на пн. від маяку. Сільська садиба земельної ділянки №69 (археол.); **Монастирська балка**. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №357 (археол.); **Нижньо і Верхньо-Юхариної балок** мис і ложе Верхньо-Юхариної балки. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №278 – античність (археол.); **Омега бухта** – мис зах. берега. Комплексна пам'ятка: садиба, дороги, плантажі. Антична земельна ділянка №3: межі та виноградники – античність, середньовіччя (археол.); зах. берег. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №7 – античність (археол.); **Перемоги Парк**. – узбережжя. Укріплена сільська садиба земельної ділянки №86 – античність (археол.); **Сарандинакіна балка** – верхів'я. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №338 – античність і ранне середньовіччя (археол.); правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №296 – античність і ранне середньовіччя (археол.); правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №327 (археол.); **Солена бухта** – сх. берег верхів'я. Сільська садиба земельної ділянки №57 (археол.); **Стрілецька бухта** – лівий берег, верхів'я. Сільська садиба земельної ділянки № 101-а/90-а (археол.); **Фіолент мис**. – місто. Перехрестя доріг у 600 м на пд. Сільська садиба земельної ділянки №195/134 (археол.); на 5км (в 1км на пд.-сх. від перехрестя доріг). Сільська садиба земельної ділянки №175/85 (археол.); **Хомутова балка** – вершина лівого схилу. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 335 – 4 ст. до н.е. – 11 ст. н.е. (археол.); **Шевченка Т. – Кесаєва вул.** Сільська садиба земельної ділянки №26 (археол.); Сільська садиба земельної ділянки №128/46 (археол.); **Шевченка Т. вул.** Антична сільська садиба з виноградником на земельній ділянці № 25 (археол.); **Юхарина балка** – правий схил. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці №193/132. – античність і ранне середньовіччя (археол.); правий схил, в 1,5км на пн.-сх. від «горбатого» мосту. Сільська садиба земельної ділянки №194/133 – античність (археол.); правий схил сх. відрозу. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд земельної ділянки №224/153 – античність і ранне середньовіччя (археол.); правий схил, у 1,2 км від «горбатого» мосту. Сільська садиба земельної ділянки №226/151 (археол.); південне відгалуження. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд: садиби «Північна» та «Південна» на земельній діля-

нці №227/150 (археол.); правий схил. Сільська садиба земельної ділянки №236/167 – античність (археол.); район спортивного летовища. Укріплена сільська садиба земельної ділянки №240/171. – античність (археол.); район спортивного летовища. Сільська садиба земельної ділянки №265/182 (археол.); вершина правого схилу. Укріплений комплекс сільськогосподарських споруд на земельній ділянці № 268/179. – античність (археол.).

Голуба бухта. Братська могила радянських воїнів 35-ї берегової батареї 1941 – 42, пам. 1963, арх. Шеффер А. (іст.); Пам'ятне місце 35-ї берегової батареї, 1941 – 42, пам. 1969 (іст.).

Гончарне с. Братська могила радянських воїнів, серед них Герой Радянського Союзу (1944), старший сержант Шариков А. Н., 1944, пам. 1944 (іст.); Братське кладовище німецьких солдат, 1941 – 43 (іст.); 1 км. на пд. Поселення, 5 – 15 ст., відкрите Бабенчиковим П. 1922, досліджувалося експедицією ЛОІА АН СРСР під керівництвом Якобсона А. 1962 – 64, 66 (археол.).

Зелена гірка. Братська могила радянських воїнів 85-го окремого Севастопольського танкового полку, 1944, пам. – танк Т-34, 1984 (іст.).

Ільяс–Кая г. Плато. Храм св. Іллі, 9 – 10 ст., досліджений 1966 Південнобережною експедицією Відділу археології Криму ІА АН УРСР під кер. Домбровського О. І. (археол.); Поселення Камперія, 10 – 12 ст., відкрите 1965 Південнобережною експедицією Відділу археології Криму ІА АН УРСР під кер. Домбровського О. І. (археол.); Поселення 10 – 15 ст. (археол.), Ільяс-Кая, Мачук гори, перевал; Поселення Ласпі, 8 – 15 ст., відкрите і досліджене Домбровським О. І. 1965 – 66 (археол.).

Кала-Фатлар височина. Грот на пд.-зх. схилі, на пн.-сх. від урочища Аязма. Стоянка Кала-Фатлар – Коба (си) – 1 тис. до н.е., 15 ст. (археол.)

Камишли с. Пам'ятне місце дзоту № 11, де вели оборону воїни 1-ї кулеметної роти дзотів 4-го дивізіону дотів і дзотів берегової оборони ЧФ під командуванням лейтенанта Садовнікова М. Н., 1941, пам. 1945, рек. дзоту 1966 (іст.).

Камишова балка, Генерала Острякова просп. Антична сільська садиба земельної ділянки № 202, 3 ст. до н.е. – 4 ст. (археол.).

Камишова бухта. Братська могила радянських воїнів 79-ї окремої морської стрілецької бригади, 1941-42 (іст.); Антична сільська садиба земельної ділянки № 9 (укріплена), кін. 4 ст. до н. е. – 3 ст. Виявлена і досліджена Стржелецьким С. Ф. 1953–56, розкопки провела Круглікова І. 1974–83 (археол.); Античні сільські садиби і земельні ділянки № 6, № 32, № 131/49 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Козача бухта. Манганарі мис. Сільська садиба земельної ділянки № 41/39-а (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Кара-Коба долина. Пам'ятне місце подвигу лейтенанта Соколова В. І., 1941, пам. 1975, авт. Милодан В. (іст.).

Карантинна балка. Комплекс сільських садиб і земельних ділянок № 221/197, № 239/170, № 261/186 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); Сільська садиба земельної ділянки № 284, кін. 4 ст. до н. е. – 5 ст. Виявлена розвідками Стржелецького С.Ф. 1955, досліджували Ніколасенко Г., Ніколаєва Т. 1982 (археол.).

Карантинна бухта. Пам'ятне місце базування торпедних катерів, 1941 – 45. пам. знак – торпедний катер «Г-5», 1949, автор Проценко В. (іст.).

Карантинна–Пісочна бухти: Національний заповідник «Херсонес-Таврійський» – ранній залізний вік, середньовіччя (археол., іст., архіт., містобуд., мист.) (див. *Древня вул., 1*).

Кара–Тау плато. Пд. від с. Верхньосадове. Кургани «Азиз–Оба», «Срабеді–Оба», 3 – 2 тис. до н. е., досліджені Кулаковським Ю. 1896 (археол.); Пам'ятне місце боїв воїнів 8-ї бригади морської піхоти, 1941 пам. знак 1977, ск. Ємець В., арх. Артюхов В. (іст.).

Каткартів пагорб (3 км від Севастополя). Пам'ятне місце воїнського англійського кладовища, 1854 – 82 (іст.); Пам'ятне місце поховання англійського генерала Каткарта, 1854 (іст.); Пам'ятне місце поховань англійських генералів Гольді, Кемпбела, Торреса та ін., 1854 – 55 (іст.); Пам'ятне місце, яке відвідав прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчилль, 1945 (іст.); Меморіал у пам'ять англійців, учасників Кримської війни 1853 – 56, 1993 (іст., мист.).

Кача с-ще. Севастопольська авіаційна школа відділу повітряного флоту (знаходилась на Куликовому полі (1910 – 12), 1912 – 20 (з 1916 – Севастопольська його Імператорського Височества Великого князя Олександра Михайловича військова авіаційна школа); Тренувальна школа авіації Південного фронту Червоної армії, 1920 – 22; Перша військова школа льотчиків (після об'єднання з Зарайською (б. Гатчинською) льотною школою № 1), 1922 – 38, Качинська Червонопрапорна авіаційна школа ім. А.Ф. М'ясникова (в 1925 присвоєно ім'я А.Ф. М'ясникова, 1933 вручений Почесний Червоний Прапор), 1938 – 41; Качинська Червонопрапорна авіаційна школа ім. А.Ф. М'ясникова (сmt Червоний Кут, Саратовська обл., РФ), 1941 – 45 (з 1945 – училище), в якій навчалися 290 Героїв Радянського Союзу, у тому числі тричі – Покришкін І., двічі – Амет-Хан Султан та ін.; Качинське авіаційне училище (м. Мічуринськ, Тамбовська обл., РФ), 1947 – 54; Качинське вище військово-

авіаційне училище льотчиків ім. А. Ф. М'ясникова (м. Волгоград, РФ), в якому підготовлено (за роки існування) 16574 льотчики, у тому числі 352 Героя Радянського Союзу і Російської Федерації, 12 маршалів, 120 засл. військових льотчиків, 5 льотчиків-космонавтів, 1954 – 98; Качинське вище військове авіаційне училище льотчиків ім. А. Ф. М'ясникова після об'єднання з Армавірським вищим авіаційним училищем льотчиків ім. головного маршала авіації П. С. Кутахова – Армавірський військовий авіаційний інститут, 1998 – 2007, мем. дошка 1968 (іст.); **Кладовище:** Братська могила радянських воїнів (іст.); Могила радянського воїна-інтернаціоналіста Чернухи В. Б. (іст.); Могила радянського воїна-інтернаціоналіста Чуїча А. Г. (іст.).

Козача бухта. Пам'ятне місце подвигу учасника оборони Севастополя 1941 – 42, молодшого політрука, співробітника Особливого відділу ЧФ (з 1941) Силаєва П. М., 1942, пам. 1966, автор Фомін В. (іст.); Антична сільська садиба і ділянка (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Корабельна бухта. Пам'ятка історії техніки – Судноверф, 1886, 1897: 1-й (був. Олексіївський) док, інж.-полковник Чикалев А. І., 2-й (був. Олександрівський) док, авт. невідомий (архіт.).

Кругла бухта. Пам'ятне місце загибелі генерал-майорів авіації, Героїв Радянського Союзу (1942), командувача ПВС ЧФ Коробкова Ф. Г. і заступника командувача ПВС ВМФ Острякова М. О., 1942, пам. 1973, ск. Кошкін К. (іст.); Пам'ятне місце формування болгарського загону особливого призначення під командуванням Цвятко Радойнова, серпень 1941, пам. знак 1966, арх. Гокадзе А., замінений 1986, автор Боркунов В. (іст.); Меморіальний комплекс на честь льотчиків-чорноморців 6-го і 32-го винищувальних авіаційних полків 1965: Пам'ятник льотчикам-винищувачам 1972 (мист.); Братська могила льотчиків-чорноморців, 1941 – 44, пам. 1975 (іст.).

Кріпосне шосе (17 км від Севастополя). Пам'ятник Перемоги, 1944, акад. арх. Гінзбург М., арх. Кисельов А., рек. 1972., арх. Артюхов В. (архіт., іст.).

Куш-Кая мис. Поселення 7 – 14 ст. (археол.).

Ласпі урочище. Ласпі бухта. Висота Ільяс-Кая. Храм св.Іллі – IX-X ст. (археол.); **Ласпі мис.** Під мисом, на тер. панс. «Ера». Поселення «Ера» – 10-15 ст. Відкритий і досліджений Домбровським О., 1966, (археол.); **Ласпі мис.** Урочище Чобан-Таш, на пн.-зх., біля джерела. Поселення Чобан-Таш – 10-15 ст. (археол.); **«Ласпі» дол.**, біля джерела під горою Куш-Кая. Поселення Куш-Кая. – 8-15 ст. (археол.; на березі бухти. Стоянка первісної людини – 6-5 тис. до н. е. (археол.); **Ласпінська котловина**, середній вододіл. Поселення «Хаспію» – 8-15 ст. (археол.); пд-зх. р-н **урочища**, у берега моря. Могильник Ласпі, 12–15 ст. Відкритий і описаний Кондаракі В. (1875), дос-

ліджений Махньювою О. (археол.); панс. «Ласпі», Поселення 10–15 ст., на тер. пансіонату «Ера», відкритий і досліджений Домбровським О., 1966, (археол.); панс. «Ласпі» Поселення 10–15 ст. Пд. Пансіонату «Ізмурд». Відкритий і досліджений Південнобережною експедицією Відділу археології Криму ІА АН УРСР під кер. Домбровського О., нач. загону Паршина Є. 1965–1966 (археол.); панс. «Ласпі», Поселення 8–14 під. горою Куш–кая, відкритий і досліджений Південнобережною експедицією Відділу археології Криму ІА АН УРСР під кер. Домбровського О., 1966–67 (археол.); пд. частина урочища Ласпі, Поселення Чобан–Таш, 10–15 ст. Відкрите і досліджене Домбровським О., 1965–77 (археол.); Ласпінська котловина, середній вододіл. Поселення «Хаспію», 8–15 ст. Відкрите і досліджене Південнобережною експедицією Відділу археології Криму ІА АН УРСР під кер. Домбровського О., 1965–68 (археол.); панс. «Ласпі» на березі лагуни. Стоянка первісної людини, 6–5 тис. до н. е. – 3 тис. до н. е., відкрита і описана Моїсеєвим А. С., 1918, досліджена Жуковим Б.С., 1928, Південнобережною експедицією Відділу кам'яного віку ІА АН УРСР під кер. Телегіна Д., 1973 (археол.).

Любимівка с-ше (Приморське). Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, 1944 (іст.); Садиба Перовської В. С., 1872, в якій була революціонерка, член виконавчого комітету організації «Народна Воля» Перовська С. Л., 1877, 1878, 1879 (іст.); Пам'ятник революціонерці, члену виконавчого комітету організації «Народна воля» Перовській С. Л., 1964, ск. Слюсар Є., арх. Артюхов В. (мист.); Фортифікаційна споруда берегової оборони Головної бази ЧФ, 1913, військовий інженер Буйницький Н., добудова 1928 – 34, військовий інженер Васильчиков А.; Пам'ятне місце 30-ї берегової батареї, 1941 – 42, мем. дошка 1966, худ. Михайлов М., рек. 1980 (архіт., іст.); Пам'ятне місце розташування командного пункту 4-го сектору оборони і 95-ї стрілецької дивізії 42, пам. 1974 (1966) (іст.); на пагорбі пн.-сх. селища. Могильник «Усть-Бельбекський» (Бельбек-4) – 1 ст. до н.е. – 3 ст. Відкритий Печенкіним Н.(1901), Лепером Р.(1914), Савелею О. (1969), досліджений Гущиною І. (1969) (археол.); профілакторій Альбатрос. Поселення «Усть-Бельбекське» – 1-4 ст. Відкрите Савелею О. 1965, досліджене Жеребцовим Є. 1965, розкопки провів Беляєв С. 1972 (археол.).

Маячний п-рів. Голуба бухта. Городище Страбонів–Херсонес, 4–2 ст. до н. е. (археол.), Комплекс пам'яток античного землеробства: дорога, садиби, ділянки № 67, № 68–69, № 73 4–3 ст. до н.е. –1–3 ст. (археол.); Комплекс садиб на ділянках №57 і №49, 4 ст. до н.е.–7 ст. (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); Пам'ятне місце базування авіаторів–чорноморців, 1941–42, пам. 1966, худ. Макогон І. (іст.)

Монастирська балка. Сільська садиба земельної ділянки № 357 (з виноробнею античного земельного наділу) – античність, середньовіччя (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.)

Морозовка с. Братська могила партизанів, 1941-42 (іст.), 2 км. від села. Житловий будинок, поч. 20 ст., модерн (тепер. Пансіонат «Алсу-1») (архит.), Фонтан, 19 ст., зразок східної архітектури (архит.).

Новобобровське с. 1 км на пн. від села. Могильник таврів Таш-Кой, 6–5 ст. до н. е. Вперше згадується Кондаракі В. 1875, досліджений Кулаковським. 1896, Репниковим М. 1907, Савелею О. 1985 (археол.); сх. околиця. Могильник – 4-3 ст. до н. е. (археол.); пн.-сх. околиця. Могильник Баг-Мезер – 4-7 ст. (археол.); 0,3 км на пн.-сх. Поселення Новобобровське-2, 8–10 ст. Відкрите експедицією ЛОІА під керівництвом Якобсона А. 1958 (археол.); 1 км на пн. від села. Поселення Таш-Кой, 4–10 ст. Відкрите Репниковим М. 1907, досліджене Якобсоном А. Л. 1956–60 (археол.); 9 км на сх. від села. Стоянка Сюдюрлю-Коба, 1 тис. до н.е. – 5 – 15 ст. Печера. Вперше описана Кондаракі В. 1895, досліджували Репніков Н., 1907, Лесков А., 1956, Домбровський О., 1959, Савеля О., 1963, спелеологічні дослідження Дублянського В., 1966 (археол.).

Оборонне с. Братське кладовище (14 братських могил) радянських воїнів 383-ї Феодосійської Червонопрапорної стрілецької дивізії Приморської армії, 1944, пам. 1980, рек. 1985 (іст.); Братське кладовище (3 братські могили) радянських воїнів Приморської армії, 1944, пам. 1944 (іст.); на вершині гори Аю-Кая, на пд. від села, Городище і Поселення «Камара-Ісар», 12–15 ст (археол.); на пд.-сх. від села, 1 км на пд.-сх. Поселення «Оборонне» - 1–4 ст., 5–7 ст., 8–10 ст. Відкрите Савелею О. 1976, досліджене експедицією Херсонеського заповідника під кер. Савеля О., нач. загону Суханова І., 1981–83 (археол.). 1,5 км на пд. Стоянка «Камара-Коба», 1 тис. до н.е. – 15 ст. Відкрита і описана Бабенчиковим П., Соловійовим Л. 1922–25 (археол.) 3 км на зх. і пд-зх. від села, Аю-Кая (Хаос) гора. Поселення и могильник «Мантофонтан» – 2 тис. до н.е., 4-8, 9-10 ст.

Олень сопка. Братська могила радянських воїнів, учасників оборони 1941-42 і визволення Севастополя 1944 (іст.).

Омега бухта. Пам'ятник учасникам болгарського десанту, 1941 – 42, пам. 2005 (іст.); Пам'ятник гетьману Війська Запорозького, видатному українському полководцю і політичному діячу П. Конашевичу-Сагайдачному, 2008; мис зах. берега: Комплексні пам'ятки: дорога, садиба, плантажі № 3, № 7 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток - античність – середньовіччя) (археол.)

Орлине с. Братське кладовище (2 братські могили) радянських партизанів Балаклавського партизанського загону, 1942 і радянських воїнів частин і з'єднань Приморської, 8-ї повітряної армій, які загинули в боях за визволення Севастополя 1944, пам. 1959, рек. 1985 (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, старшого лейтенанта Стручкова В. В., 1944, пам. 1946 (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, капітана, командира батареї 34-го армійського винищувального протитанкового артилерійського полку Тарасенка Л. М., 1944, пам. 1946 (іст.); Комплекс лікарні: Головний корпус, кін. 1930-х рр., Корпус № 1 (амбулаторний), Корпус №2 (лабораторний) 1913 – 14, де мешкав учасник революційних подій 1905–07 рр., лікар офтальмолог Бердников Ф. Ф., тут ним вперше була проведена операція з видалення катаракти ока (архит., іст.); Фонтан, 19 ст., зразок характерних пришлахових фонтанів (архит.).

Орловка с. Меморіальне братське кладовище радянських воїнів (12 братських могил), 1944, перепоховання 1950-х рр., рек. 1985, арх. Артюхов В., Гладков О., інж. Венікеєв Є. (іст.); Пам'ятник радянській військовій льотчиці, Герою Радянського Союзу (1938), майору (з 1939) Осипенко П. Д., 1973, ск. Чиж С., арх. Белицький І. (мист.).

Отрадний хутір. Могила радянського воїна, 1944, пам. 1944, заміна 1985, автори: Ткаченко В., Сайдаков В. (іст.).

Павловський мис. Пам'ятне місце загибелі есмінця «Свободный», 10 червня 1942, пам. 1952 (іст.).

Первомайське с-ще. Дот № 9 – пам'ятне місце героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Передове с. Пн.-сх. околиця села. Могильник «Уркуста-Восточний», 4 – 7 ст., відкритий Репниковим М. (1907), досліджений Стрежелецьким С. 1930, Веймарном Є. (1953) (археол.); на південь від зах. околиці с. Могильник «Кам'яних скринь», 6 – 3 ст. до н. е., досліджений Філімоновим Ю. 1879, Кулаковським Ю. 1896, Лесковим А. 1957 (археол.); пд.-сх. околиця села. Могильник Уркуста-2, (Багаларлик) – 4 ст. до н. е. (археол.); 1 км на пн.–зх. Поселення «Передове-1», 5 – 9 ст., досліджене експедицією ЛОІА під керівництвом Якобсона А. 1965 – 66 (археол.); 7 км. на пд.–зх. Стоянка Кара-Коба (Азис-Коба), 15 тис. до н. е. Печера, відкрита Трусовою С., Бібіковим С. кін. 1920-х рр., досліджена Бібіковим С., Колосовим Ю. 1956 – 57, 58 (археол.); сх. околиця села. Стоянка первісної людини, 15 – 3 тис. до н. е., відкрита і досліджена Трусовою С., Бібіковим С. (експедиція під керівництвом Бонч-Осмоловського Г.) 1927 (археол.); пн.–зх. Стоянка печерна Фатьма-Коба, 9 – 6 тис. до н. е., відкрита і досліджена Трусовою С., Бібіковим С. (експедиція під керівництвом Бонч-Осмоловського Г.) 1927,

розкопки проведені Бібіковим С. 1956 – 58 (археол.); 2 км. пд.-зх. Стоянка печерна Шан–Коба, 9 – 5 тис. до н. е., відкрита і досліджена Трусовою С., Бібіковим С. (експедиція під керівництвом Бонч–Осмоловського Г.) 1927 – 28, розкопки проведені Бібіковим С., 1935 – 36 (археол.).

Поворотне с-ще. Могильник № 5. 4 – 2 ст. до н. е. – 2 – 4 ст., досліджений Печенкіним Н., 1903, Омельковою Л., 1975 (археол.); пн. схил висоти Орта–Бельбек. Поселення «Заря свободь», 7 – 5 ст. до н. е., 7 – 10 ст., 14–15 ст., Відкрите Печенкіним Н. М. 1903, Савелею О.Я. 1965, досліджували Савеля О. Я. 1973, Романчик А. І. 1974 (археол.); 0,5 км на зх. Поселення «4 сектор СОР», 43–2 ст. до н.е., 2–4 ст., відкрите і досліджене Савелею О., 1964, 1965, 1967.(археол.).

П'ятницького б. хутір. Дот № 34 - пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Резервне с. на зх. від села, Поселення Кильсе–Бурун, 2 – 4, 9 – 11 ст., вперше описане Кондаракі В. Х. 1868, розвідки проводили Бабенчиков П., 1927, Стржелецький С. , 1953, Якобсон А., 1963 (археол.); 2 км на зх., висота Кала–Фатлар, Поселення Аязма 10 – 15 ст., відкрите Бабенчиковим П., 1927, візуальне обстеження провели Репников М. 1930-і рр., Якобсон А., 1963 (археол.); зх. схил гори Кала–Фотлар. Стоянка Кала–Фатлар–Коба, 1 тис. до н.е. – 15 ст.: Печера, відкрита і досліджена Соловійовим Л. 1926 (археол.).

Родніковське с. Братська могила радянських воїнів і партизанів, 1941 – 44, пам. 1962; Менгіри скельні (Теклі–Таш), 2 тис. – поч. 1 тис. до н. е. (археол.), відзначені Кондаракі В., 1875, Кулаковським Ю., 1896; описані Репниковим М., 1907, досліджені Савелею О., 1985: Менгір № 2; Менгір № 3; Південний менгір № 1; на схід від села за джерелом Узень, Могильник «Узень–Баш», кін. 5 – 7 ст., відкритий і частково досліджений Репниковим М., 1907 (археол.).

Сапун–гора. Меморіальний комплекс «Сапун–гора» (архіт., мист., іст.): Будинок діорами (архіт.): Діорама «Штурм Сапун–гори 7 травня 1944» (мист.); Меморіальна стіна на честь 240 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за визволення Севастополя, 1969, рек. 1979, арх. Артюхов В.; Меморіальна стіна на честь 118 з'єднань і частин, удостоєних звання Севастопольських, 1974, арх. Артюхов В.; Меморіальна стіна на честь 51 з'єднання і частини, нагороджених орденами за визволення Севастополя в 1944, 1974, арх. Артюхов В.; Філія Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя, 1959 – 83 (мист.); Пам'ятне місце, де встановлено штурмовий прапор, 1944 (іст.), пам. 1964 (іст.); Пам'ятне місце командного пункту 7-ї бригади морської піхоти, 1941 – 42, пам. 1961, арх. Шеффер А. (іст.); Пам'ятник радянським воїнам 32-ї гвардійської стрі-

лецької дивізії, 2000 (мист.); Пам'ятник радянським воїнам 51-ї армії, 1944, рек. (іст.); Пам'ятник радянським воїнам 77-ї стрілецької дивізії, 1974, рек. 1979, ск. Ельдаров О., арх. Фуад-Сеїд-заде, Шарифов Р. (іст., мист.); Пам'ятник Слави воїнам-визволителям, 1944., арх. Кисельов А., рек. 1962, 1979, арх. Артюхов В., Цаккер В. (іст., мист.); гребінь сх. схилу Сапун-гори. Могильник «Сапун-гора», 4 – 3 ст. до н. е. (археол.); гребінь на пд.– сх. схилі Сапун-гори, Могильник таврів, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.); пд. схил. Поселення, 4 – 2 ст. до н. е. (археол.); на зх. від будівельного комбінату. Поселення «Сапун-гора-2», 4 – 2 ст. до н. е. Відкрите і досліджене Савелею О. 1973, 1974 (археол.); 0,3 км на пн.-зх. від Будівельного комбінату, Поселення, 4–2 ст. до н.е. (археол.); урочище Кавказ. Поселення «Сапун-гора-4», 4–3 ст. до н.е. Відкрите і досліджене Савелею О. 1973–1974 (археол.), 0,3 км на пн.–зх, Поселення «Гідровузол-12-1» – 2 тис.до н.е., 4–2 ст. до н. е., Відкрите Савелею О., 1973 (археол.), 0,9 км на пн.-зх. від Севастопольського будівельного комбінату, Поселення «Гідровузол-12-2» - 4–2 ст. до н. е., Відкрите Савелею О., 1973–74 (археол.), на території мототреку, Поселення «Сапун-гора – 1» (Таш-Кулле), 4–3 ст. до н. е. відкрите Соловійовим Л., 1925, досліджували Стржелецький С., 1953, Савеля О. 1973–74, 1985, розкопки проводив Савеля О., 1987–88 (археол.).

Сарандинакіна балка. Могильник, 1–4-ст. – кін.5–8 ст. (археол.); Сільська садиба земельної ділянки № 328, 2–3 ст. – 11–12 ст. (археол.); Сільська садиба земельної ділянки № 329, елінізм (археол.); сх. схил., Садиба, кін. 4 ст. до н.е.– 5 ст. Визначена розвідками, 1922–27, не досліджена (археол.); Сільська садиба земельної ділянки № 367 - античність (археол.); Сільські садиби земельних ділянок № 296, № 327, № 338 (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); **Сарандинакіної та Верхньо-Юхаріної балок вододіл.** Антична сільська садиба земельної ділянки № 379 – елінізм (археол.).

Сімферопольське шосе. 6-й км. Дергачи с-ще. Меморіальне братське кладовище радянських воїнів 8-ї бригади морської піхоти, частин і кораблів Чорноморського флоту, частин і з'єднань Приморської, 51-ї і 2-ї гв. армій, 1941 – 42, 1944, рек. 1952 – 53, арх. Петропавловський В. На кладовищі 152 братські та одиночні могили (іст.): Братська могила авіаторів-чорноморців і Героя Радянського Союзу Лобанова Є.І. (1942), 1941 – 42, 1944 (іст.); Братська могила бійців молодіжної групи Севастопольського партизанського загону, 1941 – 42, перепоховання 1965 (іст.); Братська могила воїнів-десантників, 1944, пам. 1974, арх. Артюхов В. (іст.); Братська могила радянських воїнів 18-го батальйону морської піхоти, Героїв Радянського Союзу: політрука Фільченкова М., червонофлотців Красносельського І., Одинцо-

ва Д., Паршина Ю., Цибулька В., 7 листопада 1941, пам. 1945, перепоховання 1965, рек. 1966, арх. Артюхов В. (іст.); Братська могила полковника Гонженка А. Н. і командира 40-ї кавалерійської дивізії, полковника Кудюрова П. Ф., 1941, перепоховання 1950-х рр. (іст.); Братська могила моряків крейсера «Червона Україна», 1941, перепоховання 1965, пам. 1966, арх. Артюхов В. (іст.); Братська могила моряків есмінця «Свободный», 1942 (іст.); Братська могила партизанів-комсомольців Севастопольського партизанського загону, 1942, перепоховання 1965 (іст.); Братська могила радянських воїнів дзоту № 11, 1941, перепоховання 1965, пам. 1966, арх. Артюхов В. (іст.); Братська могила радянських воїнів 33-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1944, перепоховання 1974, пам. 1974, арх. Артюхов В. (іст.); Братська могила радянських воїнів 55-го гвардійського зенітного артилерійського дивізіону, 1941 – 42, (іст.); Братська могила радянських воїнів 89-ї стрілецької дивізії, 1944, перепоховання 1976, пам. 1978, 1987 (іст.); Братська могила радянських воїнів 386-ї стрілецької дивізії, 1941 – 42, перепоховання 1950-х (іст.); Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, 1944, серед них учасник визволення Севастополя 1944, Герой Радянського Союзу (1945), старший сержант Скорятин Ф. М., 1944 (іст.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1941 – 42, капітана Драпушка М. С. і Мудрика В. В., 1942 (іст.); Братські могили танкістів, 1941 – 42, перепоховання 1950-х (іст.); Могила Героя Радянського Союзу (1944) Белкіна О. М., пам. 1986 (іст.); Могила учасника визволення Севастополя 1944, командира взводу 6-ї стрілецької роти 1372-го стрілецького полку 417-ї стрілецької дивізії 51-ї армії, Героя Радянського Союзу (1945), лейтенанта Дзигунського М. Я., 1944, пам. 1964 (іст.); Могила учасника радянсько-фінляндської війни, визволення Севастополя 1944, Героя Радянського Союзу (1945), командира 41-го окремого саперного батальйону 77-ї стрілецького дивізії 51-ї армії, старшого лейтенанта Загорюлька Д. С., 1944, пам. 1969 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, начальника штаба берегової оборони ЧФ, полковника Кабалука І. Ф., 1942 (іст.); Могила Героя Радянського Союзу (1944), капітан-лейтенанта Кудерського А. І., 1966, пам. 1967 (іст.); Могила Героя Радянського Союзу (1943), капітана 2-го рангу Лаптева В. П., 1974, пам. 1975 (іст.); Могила Героя Радянського Союзу (1943), льотчика, капітана Мордина В. О., 1949 (іст.); Могила учасника радянсько-фінляндської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Героя Радянського Союзу (1944), полковника Петухова І. Д., 1965 (іст.); Могила учасника визволення Севастополя 1944, Героя Радянського Союзу (1945), командира 316-ї окремої розвідувальної роти 363-ї стрілецької дивізії 51-ї армії, капітана Подольцева І. Г., 1944, пам. арх. Артюхов В., інж. Венікеєв Є. (іст.); Могила учасника оборони Севастопо-

поля 1941 – 42, командира 365-ї зенітної батареї 114-го зенітно-артилерійського дивізіону 110-го зенітно-артилерійського полку, Героя Радянського Союзу (1942), старшого лейтенанта П'янзіна І. С., 1942, пам. 1966, арх. Артюхов В. (іст.); Могила учасника визволення Севастополя 1944, Героя Радянського Союзу (1954) рядового Яцуненка І. К., 1983, пам. 1984 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, голови Севастопольської міської ради депутатів трудящих (1938 – 42), заступника голови міського комітету оборони Єфремова В. П., 1965, пам. 1966 (іст.); Могила розвідника Чорноморського флоту Волончука Ф. Ф., 1984, пам. 1985 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, командира 1-го Севастопольського полку морської піхоти, 8-ї бригади морської піхоти ЧФ, полковника Горпищенка П. П., 1943, перепоховання 1961, пам. 1962, ск. Сухая А. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, начальника тилу Приморської армії, полковника Меграбяна А. Б., 1942 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, батальйонного комісара, воєнкома 775-го стрілецького полку 386-ї стрілецької дивізії Приморської армії Морозова Л. М., 1942, пам. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, командира 79-ї морської стрілецької бригади Приморської армії, полковника Потапова О. С., 1966, пам. 1966 (іст.); Могила юного партизана Чекмака Вілора, 1941, перепоховання 1965, пам. 1966 (іст.); Могила підводника Пустовойтенка М. К., 1972 (іст.); Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, контр-адмірала Богословського А.Т., 1971 (іст.); Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, контр-адмірала Соловйова М. Г., 1968 (іст.); Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, партизана Краснікова В. М., 1976 (іст.); Могила учасника визволення Севастополя 1944, лейтенанта, командира саперного взводу 318-ї стрілецької дивізії Приморської армії, архітектора Кисельова О. Д., 1979 (іст.); **12-й км.** Будинок, в якому розташовувався командний пункт 79-ї курсантської (морської) стрілецької бригади, 1941 – 42, мем. дошка 1952 (іст.); Братська могила воїнів 79-ї курсантської (морської) стрілецької бригади, 1941 – 42, пам. 1952 (іст.); **13-й км.** Пам'ятне місце боїв особового складу Воєнно-Морського училища берегової оборони ім. ЛКСМУ, 1941 – 42, пам. 1975 (іст.); Пам'ятне місце боїв 79-ї курсантської (морської) стрілецької бригади, 1941 – 42, пам. 1982, автор Багаєв Л. (іст.); **13 км.** Дот № 10 - пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966, рек. 1976 (іст.); Пам'ятник особовому складу Воєнно-Морського училища берегової оборони ім. ЛКСМУ, учасникам оборони Севастополя 1941 – 42, 1975, авт. Костишин В. (мист.); Пам'ятник на честь творців інженерної оборони Севастополя 1941 – 42: керівника будівництва,

учасника радянсько-фінляндської війни, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, заступника командувача оборонного району, Героя Радянського Союзу (1940), генерал-майора Хренова А. Ф., військових інженерів ЧФ і Приморської армії воєнного інженера 1-го рангу Парамонова В. Г., полковника Кедринського Г. П., підполковника Грабарчука К. І., спеціалістів 95-го окремого будівельного батальйону, 178-го Севастопольського інженерного батальйону та ін., 1976, арх. Артюхов В., інж. Фролов С. (мист.); **14-й км.** Пам'ятне місце боїв частин і з'єднань 3-го сектора Севастопольського оборонного району, 1941 – 42, пам. 1961, арх. Шеффер А. (іст.); Пам'ятник воїнам-артилеристам 134-го гаубичного артилерійського полку, 1979, арх. Вербицький Н. (мист.); **17-й км.** Пам'ятне місце боїв воїнів 134-го гаубичного артилерійського полку, 1941 – 42, 1970, рек. 1979 (іст.); **18 км.** Братська могила воїнів 315-ї Мелітопольської стрілецької дивізії, 1944, пам. 1944 (іст.); **19 км.** Печерний некрополь Каймос, 8 – 5 ст. до н. е. – 4-8 ст., знаходиться на пн. схилі хребта Мегало-яло, площа понад 100 кв. м, відкритий і досліджений Севастопольською охоронно-новобудівною експедицією Херсонеського заповідника під керівництвом Савелі О., 1981 – 84 (археол.); **22-й км.** Дот № 5 – пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Стрілецька бухта. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, пам. 1965 (іст.); Меморіал вихованцям Чорноморського Вищого Военно-Морського училища ім. П.С.Нахімова (архіт.); Могила радянського воїна, моториста-електрика 14-ї берегової батареї, молодшого лейтенанта Чайки П., 1942, пам. 1970 (іст.); Пам'ятне місце базування кораблів охорони водного району (ОВРу), 1941 – 42, пам. 1959, автор Яковлев Б.; Пам'ятне місце берегової батареї № 14, 1941 – 42, мем. дошка 1962 (іст.); Пам'ятне місце подвигу Героя Радянського Союзу Голубця І. К., 25 березня 1942, пам. 1946 (іст.); Погруддя Героїв Радянського Союзу Глухова Д., Голубця І., Сипягіна Н. (іст.); Сільська садиба земельної ділянки № 98, 8 – 9 ст. (археол.); Сільська садиба земельної ділянки № 101-а, античність (археол.); зах. берег, Стрілецький форт, 1908 – 12 (архіт., іст.).

Суздальські висоти. Пам'ятне місце Інкерманської битви між рос. і англо-франц. військами, 1854, пам. 1905 (іст.); Пам'ятне місце розташування 114-ї (703) берегової батареї, 1942, пам. 1966, рек. 1974 (іст.); Поселення № 12, 4 – 7 ст. Схематично визначено на плані Дюбуа де Монпере Ф. (1835), відкрите Соловійовим Л., 1922, досліджували Соловійов Л., 1922 – 26, Савеля О., 1968 – 1971 (археол.).

Суха р. Правий берег каньйону, зх. схил гори Шан-Кая. Стоянка печерна «Дигеста», 2 тис. до н. е., рубіж 2 – 1 тис. до н. е., 7 – 5 ст. до н. е., середньовіччя (археол.).

Сухарна балка. Пам'ятне місце подвигу захисників арсеналу боєприпасів майора Федосеєва Н. К., 1942, пам. 1973, червонофлотця Чикаренко А. К., пам. 1957, авт. Єлінін Ю., мем. дошка при вході до штольні 1957, пам. на місці подвигу, 1966, авт. Карась А. (іст.).

Терновка с. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, 1944 (іст.).

Троїцька балка. Штольні флотських складів, де працював «Спецкомбінат №1», який виробляв зброю, вибухівку, військове спорядження для забезпечення оборони міста, листопад 1941 – червень 1942, мем. дошка 1966 (іст.).

Троїцька бухта. Пам'ятне місце висадки десанту радянських воїнів, 9 травня 1944, пам. 1975, арх. Артюхов В. (іст.).

Троїцький тунель. Пам'ятне місце загибелі панцирника «Железняков», 28 червня 1942, мем. дошка 1966 (іст.).

Фіолент мис. Георгіївський монастир, середньовіччя (архіт., іст., мист.): 1. Будинок адмірала Лазарева М. П., 1841 (архіт., іст.); 2. Дзвіниця, 2-а пол. 19 ст. (архіт.); 3. Церква Воздвиження Чесного Хреста, 1850 (архіт.); 4. Пам'ятник російському поету Пушкіну О. С., 1952, 1983 (мист.); Печерна церква, 1175; Церква св. Георгія, 1846 (археол., архіт.); 6. Склеп митрополита Хрисанфа (архіт., іст.); 7. Фонтан св. Георгія, 1846 (архіт.); Пам'ятне місце розташування 18-ї берегової батареї, 1941 – 42, пам. 1961 (іст.).

Флотське селище. Братське кладовище (2 братські могили) радянських прикордонників із зведеного полку прикордонних військ НКВС (з 29.01.42- 456 – стрілецький полк 109 стрілецької дивізії) і воїнів 242-ї Таманської Червонопрапорної гірськострілецької дивізії, 1941 – 42, 1944, пам. 1958 (іст.); Вознесенська церква, 1839, класицизм (архіт.).

Фронтове с. Братська могила радянських воїнів 345-ї стрілецької дивізії, 1941 – 42, пам. 1966 ск. Бежовець Н. (іст.); Братське кладовище воїнів 383-ї стрілецької дивізії, 1944, пам. 1944 (іст.); Поселення, 1 – 4 ст. (археол.); пд. околиця, Поселення, 2 – 4 ст., відкрите і досліджене Богдановою Н., 1965, Савелею О., 1965, 1977 (археол.); 0,5 км на пн., Поселення «Отар–Кой», 15 ст., відкрите і досліджене експедиціями Бахчисарайського і Московського історичних музеїв під керівництвом Богданова Н. 1960 (археол.).

Фруктове с. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, пам. 1944 (іст.); Дот № 4 – пам'ятне місце героїчної оборони міста, 1941– 42, мем. дошка 1966 (архіт., іст.); Пам'ятне місце боїв частин і з'єднань 4-го сектора Севастопольського оборонного району, 1941 – 42, пам. 1961, арх. Шеффер А. (іст.); 1,5 км. на пн., Поселення «Отар–Кой», 15 ст. (археол.).

Херсонес мис. Маяк, 1816, авт. Спафарьев Л., відбуд. 1944, інж. Головачов І., мем. дошка 1966 (архіт., іст.); Пам'ятник радянським воїнам, загиблим в 1941 – 44 в боях за Севастополь, 1995 (мист.).

Хмельницьке с. Міст-акведук, 1840-ї рр., інж. Уптон С. (архіт.);

Пам'ятник Чорноріченській битві між рос. і англо-франц. військами, 1855, пам. 1905, арх. Вейзен О., Долін Г., Дунст О., ск. Єранцев Ф., рест. 1983 (іст., мист.); Пам'ятне місце боїв 7-ї бригади морської піхоти, 1941 – 42, пам. 1968, ск. Суханов В. (іст., мист.); **0,5 км** на сх., Поселення № 8 (Хмельницьке), 7 – 5 ст. до н. е., відкрили Веймарн Є., Стржелецький С., 1950, розкопки проводив Кріс Х., 1950 (археол.); **2 км** на пн.-сх. Могильник № 15, 2 – 5 ст., досліджений Бабенчиковим В., 1950 (археол.).

Чоргунські висоти. Пам'ятне місце Балаклавської битви між російськими під командуванням генерал-лейтенанта Ліпранді і англо-турецькими військами під командуванням лорда Реглана, 1854 (іст.).

Чорноріченське с. Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 7-ї бригади морської піхоти ЧФ і частин з'єднань Приморської і 51-ї армій, 1941 – 42, 1944, серед них Герой Радянського Союзу (1944), командир роти 1161-го стрілецького полку 351-ї стрілецької дивізії 56-ї армії Північно-Кавказького фронту, старший лейтенант Іноземцев А. І., пам. 1944, рек. 1956 (іст.); 1 км на пд. від села. Укріплене сховище Чир-Каяси (Чаклак-Баїр) – 9-10 ст. (археол.); 2-а км на пд.-сх. від села, лівий берег р. Чорної. Городище «Чоргунський Ісар», 12–15 ст. Досліджене: Бібіковим С., Тахтаєв А., 1938, Савелею О., Сухановою І., 1980 (археол.); 2-а км на пд.-сх. від села, лівий берег р. Чорної. Стоянка «Мурзак-Коба», 7–6 тис. до н.е. – 14–15 ст. Грот. Відкрита і досліджена Бібіковим С., Жировим Є., 1936, 1938 (археол.); Чоргунська вежа, 16–18 ст. за дослідженням Бертьє-Делагарда О., 14–15 ст., за дослідженням Палласа П.С., у 1854–55 використовувалася як форпост при обороні міста, пам'ятне місце оборони взвод радянських розвідників під командуванням старшини 2-ї статті Дмитришина І.П., 1942 (архіт., іст.); пд. схил Телеграфної гори, Поселення № 7 - 7–5 ст. до н.е., Відкрите Дубинським Я., 1950, розвідки проводили Веймарн Є., Стржелецький С. 1950 (археол.).

Широке с. Городище Сарджик-2, 8 – 10 ст. (археол.); Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., зразок сільського будинку (архіт.); Могильник, 4 – 5 ст., відкритий Репниковим М., 1907, досліджений Савелею О., 1979 (археол.); Поселення Тюлле, 1-е тис. до н. е. – 15 ст., відкрите Стржелецьким С., 1952, досліджене Савелею О. 1967 (археол.); **3 км** на пн., Стоянка печерна Юсуф-Коба, 7 – 6 тис. до н. е., відкрита Жировим Є. 1936, досліджена Трусовою С. 1940 (археол.); на пд.-сх. околиці села, **Азиз-Баїр пагорб.** Могильник катакомбний, 4-5 ст. Відкритий Репниковим М., 1907, досліджений Савелею О., 1979 (археол.); 5 км на пн.-сх. від села, урочище **Сарджик.** Городище Сарджик, 13–15 ст. (археол.), між селами **Широке і Алсу.** Пам'ятне місце базування Севастопольського партизанського загону, серпень-листопад 1941, лютий 1942, пам. 1965, пам. 1974, рек. 1976 (іст.).

Штурмове с-ще. Братська могила радянських воїнів, 1944, пам. 1944,

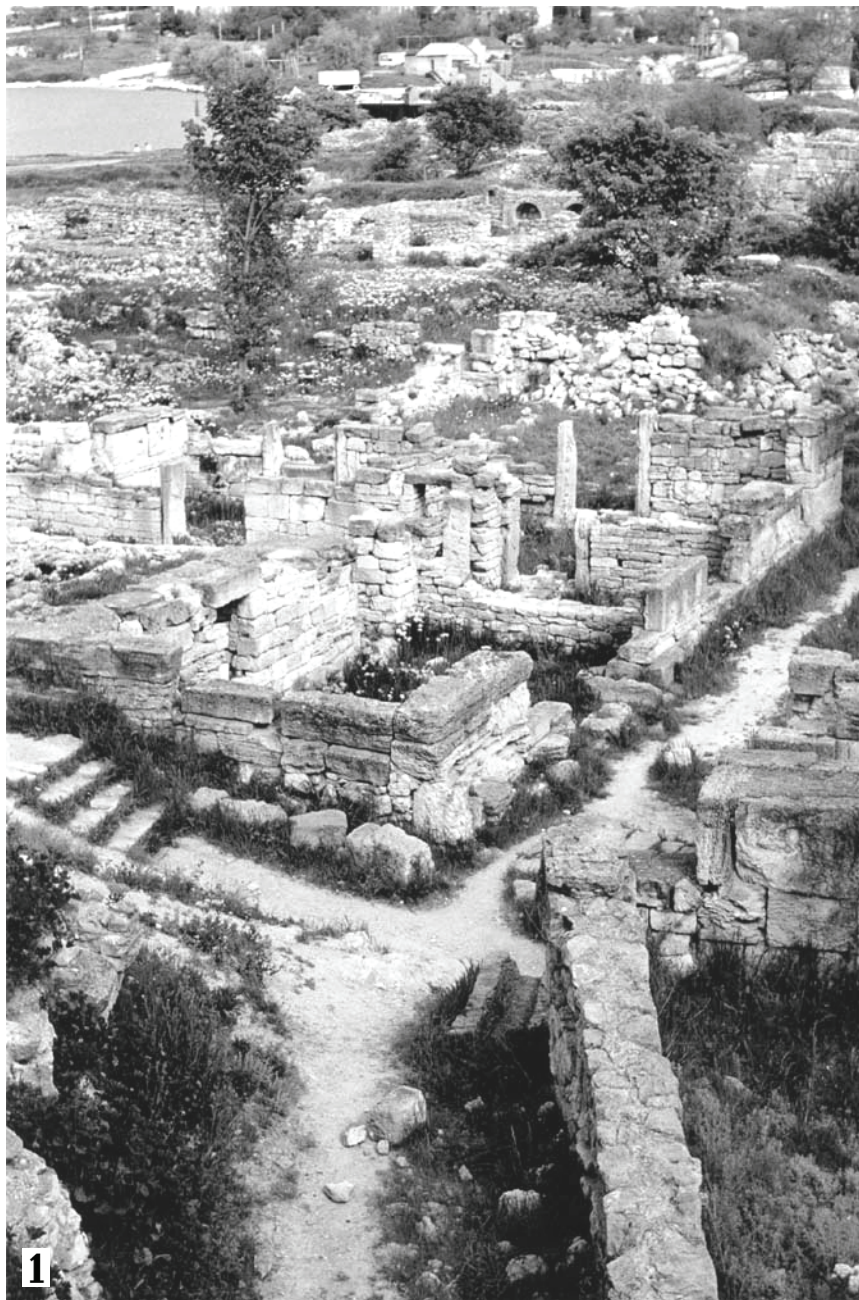
рек. 1966 (іст.); Поселення ГУ–14 «Чорна річка», 1–е тис. до н. е. (археол.).

Юхарина балка. Комплекс античних сільськогосподарських споруд і земельних ділянок № 193/132, № 224/153, №226/151, №236/167, № 240/171, №265/182, № 268/179. Виявлений розвідками СМК 1922–27, розвідками співробітників Херсонеського заповідника, 1973, частково описаний Янишевим Н., 1932, Стржелецьким С., 1955 (археол.); вододіл. Антична сільська садиба. Ділянка № 227/150. Виявлена і досліджена розвідками Гераклейської експедиції Херсонеського заповідника під керівництвом Ніколаєнко Г., 1977, 1982 (археол.); Антична сільська садиба земельної ділянки № 227 (південна). Виявлена розвідками Гераклейської експедиції Херсонеського заповідника під керівництвом Ніколаєнка Г., 1973, досліджена і розкопана Кузициним В., 1976–83 (археол.) (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); Пам'ятне місце розстрілу членів «Комуністичної підпільної організації в тилу німців», квітень 1944, пам. 1966 (іст.).

Ялтинське шосе. 11–й км. Братська могила англійських воїнів, загиблих у Балаклавській битві, 1854, пам. 1856, рек.1875, 1905, арх. Пермяков (іст.); **12–й км.** Пам'ятне місце боїв частин і з'єднань 2–го сектора Севастопольського оборонного району, 1941–42, 1961, арх. Шеффер А. (іст.); **15–й км.** Братське кладовище (2 братські могили) радянських воїнів 7-ї бригади морської піхоти ЧФ, 1941–42, частин і з'єднань Приморської і 51 армій, 1944, пам. 1944, рек. 1986 (іст.); пд. схил **гори Гасфорта**. Поселення «Гора Гасфорта-південне» – I тис. до н.е. (археол.); **Гасфорта гора.** Пам'ятник італійським воїнам, загиблим під час Кримської війни 1853-56, 1882, 2004, арх. Олейник Ю. (мист., іст.); Пам'ятне місце воїнського італійського некрополя періоду Кримської війни 1853-56, 1882 (іст.); **17–й км.**, Пам'ятне місце базування Севастопольського партизанського загону, 1941–42, пам. 1967, ск. Мінаков В. (іст., мист.); **18–й км.** Пам'ятне місце боїв Севастопольського партизанського загону, 1941–42, пам. 1966, авт. Солдатов В. (іст.); **33 км.** Пам'ятне місце, пов'язане з дослідженням і проектуванням інженером-будівельником залізничних і шосейних шляхів, письменником Гаріним-Михайловским М. Г. шосейної дороги Ялта-Севастополь, 1903, пам. 1972, ск. Савицький В. (іст.); **41–й км.** Фонтан, 1891, зразок розповсюджених в Криму 19 ст. придорожніх фонтанів (архіт.); **42–й км.** Фонтан, 1896, зразок розповсюджених в Криму 19 ст. придорожніх фонтанів (архіт.).

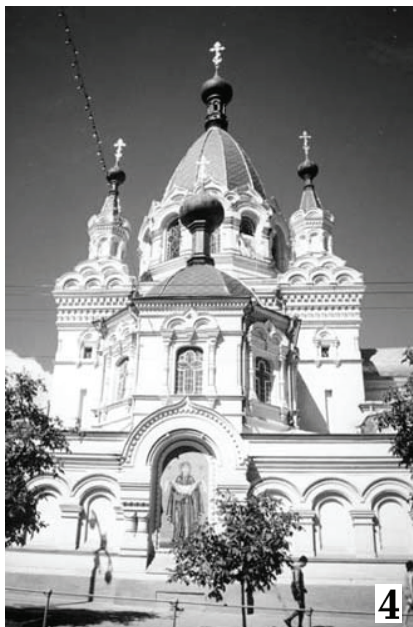
І Л Ю С Т Р А Ц І Ї

- 1–2. м. Севастополь, Херсонес Таврійський.
3. м. Севастополь, Приморський бульвар.
4. м. Севастополь, Покровська церква.
5. Балаклава, храм Дванадцяти апостолів.
6. м. Севастополь. Північна сторона, Братське кладовище захисників Севастополя 1854–1855 років.
7. м. Севастополь, будинок панорами “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.”
8. м. Севастополь, Володимирський адміральський собор.
9. м. Севастополь, пам’ятник панцирнику “Железняков”.
10. м. Севастополь, пам’ятник Третьому бастіону.
11. м. Севастополь, пам’ятник Першому бастіону.
12. м. Севастополь, пам’ятник капітану 1-го рангу О.І. Казарському.
13. м. Севастополь, пам’ятник гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному.
14. м. Севастополь, Херсонес Таврійський, Володимирський собор.
15. м. Севастополь, 35-а батарея.
16. м. Севастополь, пам’ятник адміралу П.С. Нахімову.
17. м. Севастополь, пам’ятник генералу Е.І. Тотлебену.
18. м. Севастополь, пам’ятник адміралу Ф.Ф. Ушакову.
19. м. Севастополь, пам’ятник віце-адміралу В.О. Корнілову.
20. м. Севастополь, меморіальна церква св. Миколая Чудотворця на Братському кладовищі захисників Севастополя 1854–1855 років.
21. Інкерман, фортеця Каламіта.
22. м. Севастополь, обеліск на честь міста-героя Севастополя.
23. Балаклава, фортеця Чембало, залишки укріплення.
24. м. Севастополь, пам’ятник матросу Петру Кошці.
25. Балаклава, фортеця Чембало.
- 26–27. Балаклава, Балаклавська бухта.
28. м. Севастополь, Графська пристань.

2

10

11

12

13

